

SR13-01.21.05 Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Мастер рад

Краљевина Југославија и Минхенски споразум (1938)

Ментор:

проф. др Мира Радојевић

Студент:

Милена Балтић, ИС 20/21

Београд, 2021. године

Садржај

Предговор.....	3
Увод.....	7
Однос југословенске владе према чехословачкој кризи.....	15
Влада Милана Стојадиновића и Мала антанта.....	15
Став југословенске владе у време заштравања чехословачке кризе	19
Усклађивање политике југословенске владе са политиком Италије.....	28
Мађарска и југословенска неутралност. Бледски споразум.....	34
Последње заседање Мале антанте. Југословенска влада и септембарска криза	38
Југославија и последице Минхенског споразума.....	49
Југословенска опозиција и Минхенски споразум	56
Грађанска опозиција.....	56
Збор Димитрија Љотића.....	73
Комунистичка партија Југославије.....	77
Југословенски народи и Минхенски споразум.....	84
„Верност за верност“.....	84
Националне мањине	101
Закључак.....	112
Извори и литература	119

Предговор

Минхенски споразум представља један од најважнијих догађаја у међуратном периоду у Европи и један је од степеника на путу који је Стари континент водио у страхоте Другог светског рата. Као такав, Минхенски споразум и постепено распарчавање Чехословачке нису могли да прођу неопажено у Краљевини Југославији. Чехословачку и Југославију су спајале и савезничке везе унутар Мале антанте, али и чињеница да су обе државе биле словенске земље настале након Првог светског рата. Поред тога, Минхенски споразум је био даљи корак у експанзији Немачке, чиме је притисак Трећег рајха на Краљевину Југославију и друге државе растао. То је додатно компликовало њен спољнополитички положај, који је те године већ био погоршан због аншлуса Аустрије. Судбина Чехословачке је у великом делу југословенског друштва изазвала страх да би се нешто слично могло догодити и Југославији. Због тога је важно истражити како је у Југославији овај споразум доживљаван и тумачен, као и како је утицао на даљи развој југословенске спољне политике. Циљ овог рада је управо да одговори на ова питања.

У уводном делу рада је дат преглед развоја кризе у којој се Чехословачка нашла у току 1938. године. Овде је од велике помоћи била литература која се бави међународним односима у Европи током међуратног периода, а пре свега монографије Чедомира Попова, Андреја Митровића и Душана Лукача.¹ Ови радови су пружили важан контекст без кога би потпуно разумевање реакције југословенске државе и народа на Минхенски споразум било немогуће. Осим њих, треба поменути и монографије Богдана Кризмана и Јакоба Хоптнера, које прате развој југословенске спољне политике у овом периоду.²

Централни део рада је подељен на три поглавља. Прво поглавље испитује узроке који су довели до преокрета у југословенској спољној политици, кризу у односима чланица Мале антанте, као и развој става југословенске владе према Чехословачкој у време кризе око Судетске области и околности које су довеле до таквог става. На крају овог поглавља, приказане су и последице које је Минхенски споразум имао на спољнополитички положај Краљевине. Друго поглавље је посвећено ставу који су заузеле опозиционе странке. Поред

¹ D. Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Drugi deo 1937-1941*, Београд 1982; А. Митровић, *Време нетрпељивих: политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, Подгорица 1998; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд 1995.

² J. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka 1972; B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941: diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1975.

грађанске опозиције, у овом поглављу су обрађени и Збор Димитрија Љотића и Комунистичка партија Југославије. Последње, треће поглавље, приказује држање народа у Југославији током чехословачке кризе. Поред односа који су према овом питању заузели већински народи, обрађен је утицај који је Минхенски споразум имао на националне мањине у Краљевини, пре свега на немачку и мађарску националну мањину.

Необјављена грађа која је коришћена похрањена је у Архиву Југославије. Збирка Милана Стојадиновића је пружила драгоцене податке не само о држању југословенске владе, већ и о ставу који су заузели опозициони политичари, као и о реакцији дела народа. Поред ње, коришћени су и Фондови Централног пресбиороа и Министарства иностраних послова Краљевине Југославије. У њима су, пре свега, нађени подаци из стране штампе који се односе на тему рада. Они су нарочито важни, јер садрже информације које југословенска штампа није смела да објави због цензуре коју је спроводио Централни пресбиоро.

Сазнања из необјављених извора су била допуњена коришћењем објављених извора, мемоаристике и штампе. Међу објављеним изворима врло корисни су били извештаји британског посланика у Београду, као и објављени документи немачког Министарства иностраних послова. Важне податке о југословенско-италијанским односима током 1938. године пружио је и тајни архив грофа Ђана. Овде треба поменути и први том зборника докумената о Априлском рату, који садржи обавештења о ставу који је према међународној ситуацији заузела југословенска војска.

Што се тиче мемоаристике, највише су коришћени мемоари Милана Стојадиновића, Влатка Мачека, Драгољуба Јовановића, као и дневник Милана Јовановића Стоимировића. Стојадиновићеви мемоари не дају толико података о држању владе током различитих фаза чехословачке кризе, али пружају увид у то како је председник владе видео и оправдавао своју спољну политику. Мачекови мемоари су пружили податке о његовим контактима са Милом Будаком и разговорима које су они водили о ставу који би хрватски народ требало да заузме поводом догађаја у Европи. Јовановићеве политичке успомене дају увид не само у став који су заузели он и његова земљорадничка левица, већ и у атмосферу која је тих месеци владала у земљи. Милан Јовановић Стоимировић је такође писао о атмосфери у земљи и растућем страху од Немачке, али и о својим разговорима са председником владе, који помажу да се боље сагледају разлози који су Стојадиновића навели да води политику

неутралности. Од дневне штампе су коришћени *Време*, *Политика* и *Правда*. Упоређивањем начина на који су они писали о чехословачкој кризи могло се видети не само како је функционисала цензура, већ и како су Минхенски споразум различито тумачили провладини листови и они који су били наклоњенији опозицији.

Подаци добијени из различитих врста извора су допуњени онима који су преузети из литературе. Поред горепоменутих монографија о развоју међународних односа у Европи, од велике користи је била и монографија Милана Ванкуа о Малој антанти (М. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, Titovo Užice 1969). Поред омогућавања лакшег разумевања развоја односа унутар овог савеза, она је била и извор важних података о држању владе и народа према судбини Чехословачке. Сличне информације су се могле наћи и у књизи Владимира Волкова о реакцији балканских земаља на Минхенски споразум (V. K. Volkov, *Minhenski sporazum i balkanske zemlje*, Београд 1987). Врло је важна и монографија Г. Попија о југословенско-румунским односима (G. Popi, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918-1941*, Београд 1984). Овде треба поменути и монографију Милана Совиља посвећену односима Југославије и Чехословачке у периоду од 1939. до 1941 (М. Sovilj, *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939-1941: od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie*, Praha 2016). Њен уводни део је посвећен односима ове две државе у време Минхенског споразума, а написан је, између осталог, и на основу грађе чешких и словачких архива. На тај начин, било је могуће видети на који је начин Чехословачка доживљавала став Југославије. За разумевање држања Хрватске сељачке странке кључна је била монографија Љубо Бобана о овој странци (Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stanke 1928-1941: iz povijesti hrvatskog pitanja I*, Zagreb 1974). Она је послужила као важна допуна Мачековим мемоарима. Од велике користи приликом писања трећег поглавља овог рада била је и књига Мирољуба Васића *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929-1941*, у којој је детаљно истражио реакцију омладине и студената. У делу рада који се бави односом националних мањина према Минхенском споразуму највише су коришћени радови Јосипа Мирнића, Бранка Бешлина и Зорана Јањетовића (када се ради о немачкој мањини), као и Шандора Месароша и Драгана Тешића.³

³ Z. Janjetović, „О насификацији војвођанских Шваба”, *Tokovi istorije*, 1-4 (1999), s. 240-260; isti, „О шirenju земљопоседа војвођанских Немачака између два светска рата”, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1-3 (1998), s. 101-112; B. Bešlin, *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini (1933-1941)*, Novi Sad – Sremski Karlovci 2001; isti,

Од расправа које су коришћене треба пре свега поменути оне које су објављене у зборнику *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*. Оне су омогућиле да се допуни слика о рекацији народа у различитим деловима југословенске државе. Подаци о демонстрацијама у Сарајеву и Скопљу су највећим делом преузети из ових расправа. На крају треба поменути и расправе чехословачких историчара, пре свега Ладислава Деака, које су (поред већ поменуте монографије М. Совиља) пружиле увид у то како су ови догађаји били виђени у Чехословачкој. Ове расправе се баве и односима две владе, али и контактима који су постојали између Прага и југословенске опозиције.⁴

Актуелна пандемија корона вируса је у великој мери утицала на истраживање и писање овог рада. Као последица мера које су предузете ради сузбијања ове пандемије архиви и библиотеке су радили са скраћеним радним временом, а био је ограничен и број корисника који су могли користити њихову грађу. Због тога је потребно детаљније истражити грађу похрањену у Архиву Југославије, укључујући фондове који нису коришћени у овом раду, јер се само на тај начин може добити што потпунија слика о односу Краљевине Југославије према Минхенском споразуму, као и о југословенско-чехословачким односима уопште. Поред овог архива, корисни подаци о овој теми би се свакако могли наћи и у другим архивима на простору бивше Југославије, као и у архиву Министарства иностраних послова у Прагу.

„Nemci u Vojvodini 1918-941“, *Tokovi istorije*, 1-4 (1999), s. 207-239; Š. Mesaroš, *Mađari u Vojvodini 1929-1941*, Novi Sad 1989; J. Mirnić, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Novi Sad 1974; D. Tešić, „Vojska Kraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči Aprilskog rata“, *Istorija 20. veka*, 2 (1996), s. 75-91.

⁴ L. Deak, „Čehoslovačko-jugoslavenski odnosi 1935-1939.“, u: *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti*, br. 10 (1980), s. 111-207; M. Čutková, „Několik poznámek o boji jugoslávského lidu proti Mnichovu v roce 1938“, u: *Československo a Juhoslávia: z dejín československo-juhoslovanských vzťahov*, Bratislava 1968, s. 341-345; T. Chrobák, „Jugoslávská opozice a Československo 1935-1938“, *Slovanský přehled: Review for Central and Southeastern European History*, br. 85, sv. 3 (1999), s. 265-291.

Увод

Чехословачка република је једна од држава наследница, створена на рушевинама Аустроугарске након Великог рата. Новонасталу државу су сачињавале Чешка, Моравска, Словачка, део Шлезије и Прикарпатска Русија. Удео националних мањина у Чехословачкој је био велики. Чеси и Словаци су пре Другог светског рата чинили тек око 60% укупног становништва.⁵ Најбројнију од свих националних мањина представљали су Немци. Од 15 милиона становника, Чеха и Словака је било 10 милиона, а Немаца око 3 милиона. Остатак становништа су чинили Мађари, Пољаци и Украјинци. Већина немачког становништа је живела у Судетској области, пограничној области према Немачкој и Аустрији.⁶

Судетски Немци су без већих проблема сарађивали са чехословачким властима све до 1933. године, када нацисти долазе на власт у Немачкој. Након тог догађаја однос судетских Немаца и чехословачке владе се постепено погоршава. Томе су допринели и спољнополитички успеси које је нацистички режим остварио током тридесетих година (повратак Сарске области, улазак немачке војске у Рајнску област, аншлус Аустрије). Чехословачка је настојала да сузбије ширење утицаја националсоцијализма међу судетским Немцима, па је зато забранила деловање свих организација које су биле повезане са нацистичком партијом, као и огранака саме партије. Због тога се Немачка окреће Конраду Хенлајну, оснивачу Завичајног фронта (Heimatfront), из кога је пристекла Партија судетских Немаца (Sudetendeutsche Partei).⁷ Захваљујући помоћи коју је добијао из Берлина, Хенлајн је постао вођа најјаче партије међу судетским Немцима. Наиме, на изборима 1935. године, његова партија је освојила 70% гласова, чиме је свела утицај осталих немачких партија на минимум.⁸

Подручије које је обухватала Чехословачка је већ дуго било значајно за Немачку. Отуда је још Бизмарк говорио како онај ко поседује Чешку господари Европом. Чехословачка је такође представљала и део нацистима мрског версајског поретка, као и брану даљем продору Немачке ка југоистоку.⁹ Хитлер је још 1933. године рекао мађарском председнику владе Ђули Гембешу да је основни циљ Немачке разбијање Мале антанте и

⁵ С. Селинић, *Југословенско-чехословачки односи 1945-1955*, Београд 2010, 29.

⁶ Р. Calvocoressi, G. Wint, *Total war: causes and courses of the Second World War*, New York 1972, 70.

⁷ Д. Лукач, „Место и улога Судетских Немаца у слабљењу Чехословачке републике“, у: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, 283-288.

⁸ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд 1995, 360.

⁹ Д. Лукач, „Место и улога Судетских Немаца у слабљењу Чехословачке републике“, 284.

потискивање француског утицаја у Средњој Европи. Да би се то остварило, било је неопходно изоловати Чехословачку и то путем економског продора Немачке ка Југославији и Румунији, чехословачким савезницама из Мале антанте.¹⁰

Трећи рајх је крајем 1936. и почетком 1937. године почео да припрема своје проширење према југоистоку, сматрајући да су се створили услови да тај подухват успешно оствари. Немачка је намеравала да своје планове оствари без употребе оружја, страхујући да још увек није довољно снажна да би могла однети победу у европском рату.¹¹ Нацисти су испрва планирали да изолују и распарчају Чехословачку, а након ње и Аустрију. Међутим, тај план је измењен, јер се показало да ће припајање Аустрије Трећем рајху бити једноставније спровести зато што је она остала без заштитника након што је Мусолини постао спреман да је препусти Немачкој.¹²

План уперен против Чехословачке, операција *Grün (Зелено)*, израђен је још 24. јуна 1937. године. О плановима усмереним ка Аустрији и Чехословачкој војни и политички врх Трећег рајха је расправљао на састанку од 5. новембра 1937. Овом тајном састанку су присуствовали министар иностраних послова фон Нојрат, министар рата фон Бломберг, главнокомандујући сувоземне војске генерал-пуковник фон Фрич, главнокомандујући морнарице адмирал Редер и главнокомандујући ваздухопловства Геринг.¹³ Према Хитлеровом плану, Рајх је требало да припоји Чехословачку и Аустрију како би обезбедио довољно сировина и побољшао свој војно-политички положај. Након што ово постигне, Немачка би присилно раселила два милиона Чеха и милион Аустријанаца.¹⁴ Као рок за испуњење овог плана и освајање животног простора Хитлер је одредио период између 1943. и 1945. године, рачунајући да ће Немачка до тада постати довољно снажна да овај план спроведе у дело. Међутим, уколико прилике буду повољне, операције против Чехословачке и Аустрије је требало покренути већ 1938. године.¹⁵

Питање Аустрије и Чехословачке Хитлер је отворио већ у фебруару 1938. године. Он је 20. фебруара 1938. одржао говор у Рајхстагу, у ком је рекао да: „Немачка не може

¹⁰ В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941: diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1975, 80-81.

¹¹ D. Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Drugi deo 1937-1941*, Beograd 1982, 55-56.

¹² Исто, 107-109.

¹³ Исто, 175; P. Calvocoressi, G. Wint, *Total war*, 67.

¹⁴ А. Митровић, *Време нетрпељивих: политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, Подгорица 1998, 332.

¹⁵ Ч. Попов, *нав. дело*, 349.

остати равнодушна према судбини 10 милиона Немаца који живе у два суседних државама“, као и да „немачка влада захтева уједињење читавог немачког народа“. ¹⁶ Било је јасно да се иза овог говора налазила директна претња независности обе државе. Међутим, у време аншлуса Хитлеров притисак на Чехословачку је накратко попустио. Наиме, Немачка је желела да аншлус изврши без већих заплета и проблема, па је Чехословачку уверавала како она нема намеру да угрожава њен територијални интегритет. Тако је Геринг 12. марта 1938. уверавао чехословачког посланика у Берлину, Војтеху Мастног, да Немачка жели добре односе са Чехословачком. Иако није нарочито веровала у уверавања Берлина, Чехословачка је одлучила да се не меша у аустријско питање, што је Немачкој и одговарало. ¹⁷

Чим је аншлус окончан, Немачка је обновила притисак на свог суседа. Геринг је већ 16. марта, свега четири дана након што је дао гаранције чехословачком посланику, саопштио пољском посланику да Немачка почиње рушење Чехословачке уз помоћ судетских Немаца. ¹⁸ Истог дана, Партија судетских Немаца добија налог из Берлина да крене у акцију, а недељу дана касније Хенлајну је у Берлину наложено да отвори кризу постављањем великих захтева пред Праг, за које ће бити сигурно да ће чехословачкој влади бити неприхватљиви. ¹⁹

Партија судетских Немаца је већ 29. марта покренула питање свог положаја у Чехословачкој. Тада је Ернест Кунт, Хенлајнов помоћник, затражио у Народној скупштини широку територијалну аутономију за своје сународнике. Своје захтеве су судетски Немци прецизирали у априлу, када је одржан конгрес њихове странке. Пошто је конгрес одржан у Карловим Варима, ти захтеви су познати као Карловарски или Карлбадски програм. У осам тачака тог програма је тражено: да се Немци изједначе у потпуности у својим правима са Чесима и Словацима, да Судетска област добије аутономију, да све административне положаје у Судетској области добију Немци, да они буду пропорционално заступљени у свим органима власти Чехословачке, да немачки језик има потпуну равноправност са чешким, да се обезбеди законска заштита за све Немце који

¹⁶ А. Митровић, *нав. дело*, 332.

¹⁷ D. Лукаш, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope II*, 179-180.

¹⁸ В. Винавер, „Југословенска влада и политика несупротстављања нацистичком разбијању Чехословачке“, у: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, 259.

¹⁹ Ч. Попов, *нав. дело*, 361.

живе ван граница Судетске области и да Немци имају право вршења нацистичке пропаганде и ширења нацистичке идеологије.²⁰

Председник чехословачке владе Милан Хоџа је био спреман да преговара са судетским Немцима, али је председник државе Бенеш био против било каквог решења које би изменило постојећи устав и поредак. Такође, Бенеш се бојао да ће и остале мањине у Чехословачкој изнети сличне захтеве уколико се изађе у сусрет онима које су изнели Немци.²¹ Отварање кризе у Чехословачкој је био само први део операције *Grün*. Требало је такође повести и античехословачку кампању и изоловати Чехословачку, што би била увертира у војни удар против ње. Тако је одмах у немачкој штампи започела снажна пропагандна кампања против Прага, а оптужбе о злостављању судетских Немаца су се низале једна за другом.²²

Чехословачки народ се надао да ће Француска притећи у помоћ њиховој земљи, што би за собом повукло и помоћ Велике Британије. Међутим, британска влада није била вољна да улази у рат због Чехословачке, а Француска није била спремна да се са Немачком бори без своје савезнице. Француска је нарочито страховала од ваздушних напада немачке авијације на њену територију. Акције немачке авијације у Шпанији су створиле велики страх и код Британаца и код Француза, који су због тога прецењивали снагу немачке војске.²³

У време заоштравања кризе око Судетске области, Велика Британија је већ увелико спороводила политику попуштања према Немачкој. За Велику Британију Средња Европа није била толико значајна у економском погледу, па је она зато желела да реши постојеће противречности у њој, али тако да не преузима нове обавезе према подунавским државама. Британија је била уверена да је за стабилност у овом делу Европе кључно да се четири велике силе споразумеју.²⁴ Британија је Француској саопштила да ће је бранити од Немачке, али не и ако Француска уђе у рат са Немачком због Чехословачке. Ни сама Француска није била одушевљена идејом рата: Штабни комитет народне одбране је још 15.

²⁰ M. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, Titovo Užice 1969, 220; Ч. Попов, *нав. дело*, 361.

²¹ D. Лукаџ, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope II*, 184.

²² Ч. Попов, *нав. дело*, 362.

²³ P. Salvocoressi, G. Wint, *Total war*, 66.

²⁴ M. Newman, „The Origins of Munich: British Policy in Danubian Europe 1933-1937“, *The Historical Journal*, volume 21, issue 2 (1978), 371-372.

марта 1938. закључио да Француска не може да одбрани Чехословачку од немачког напада, као и то да ће и сама Француска постати немачка жртва у случају рата.²⁵

Крајем априла је у Лондону одржано саветовање британског и француског политичког врха, на ком је одлучено да се не сме дозволити да криза око Судетске области прерасте у општи рат. Да би све било окончано мирним путем, решено је да и Париз и Лондон изврше притисак на Праг, како би био што попустљивији према захтевима судетских Немаца.²⁶ Међутим, непуних месец дана каснија ситуација се нагло заоштрила. Уочи општинских избора у Чехословачкој, који је требало да се одрже 22. маја, стигла је вест да су немачке трупе на границама. Као одговор на то Чехословачка је наредила мобилизацију. Испоставило се да је вест о немачком нападу била лажна, али је немачка пропаганда искористила чехословачку мобилизацију како би представила Чехословачку као агресора од ког Немачкој прети опасност.²⁷ Свет се тада први пут нашао на ивици рата због кризе око Судетске области. Ипак, Немачка је била приморана да се повуче због одговора других великих сила. Наиме, Француска и Велика Британија су упозориле Хитлера да ће његов напад на Чехословачку имати озбиљне последице. Суочен с тим, Хитлер се повукао, али није намеравао да одустане. Он је наложио да све буде спремно за војну акцију против Чехословачке до 1. октобра.²⁸

У току лета је накратко завладао предах. Међутим, Немачка је наставила са војним припремама, а судетски Немци су, следећи упутства из Берлина, износили нове захтеве пред владу у Прагу. Велика Британија је у августу 1938. упутила у Праг лорда Рансимена, у намери да он посредује како би се криза окончала на миран начин. Одмах по доласку у Праг, лорд Рансимен је добио нацрт Статута о мањинама, којим је чехословачка влада намеравала да реши судетско питање. С друге стране, и судетски Немци су припремили обиман материјал којим су доказивали исправност својих захтева. Иако су успевали да Рансимена у све већој мери придобију за своје гледиште, његова мисија је окончана без значајнијих резултата средином септембра, када се он вратио у Лондон.²⁹ Преговори судетских Немаца са Прагом такође нису донели никакве резултате. Како је Хитлерова

²⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata: da li je Jugoslavija bila francuski satelit*, Beograd 1985, 371; Исти, „Југословенска влада и политика несупротстављања нацистичком разбијању Чехословачке“, 260.

²⁶ D. Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope II*, 186.

²⁷ Ч. Попов, *нав. дело*, 361-362.

²⁸ M. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, Titovo Užice 1969, 222; Ч. Попов, *нав. дело*, 363.

²⁹ D. Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope II*, 191-193.

намера била да кризу искористи како би срушио чехословачку државу, судетски Немци су константно постављали нове захтеве пред Праг, а када би Праг попустио и те захтеве прихватио, тражили би нешто ново.

У Берлину су се 1. септембра 1938. састали Хитлер и Хенлајн. Ово је значило да Рајх отвара нову фазу судетског питања и да је спреман да припоји Судетску област.³⁰ Бенеш је четири дана касније објавио да прихвата све захтеве судетских Немаца. Међутим, то њима није одговарало, јер су од Хитлера добили задатак да прекину преговоре. Као изговор за прекид преговора послужио је инцидент у Моравској Острави, који се догодио 7. септембра. Криза је полако ишла ка свом врхунцу. Истог дана када се догодио инцидент у Моравској Острави, *Тајмс* је објавио чланак у ком је позивано на уступање претежно немачких области Рајху, што је изазвало велико узнемирење у Чехословачкој, јер је писање *Тајмса* протумачено као став британске владе. Због тога је Велика Британија морала да демантује да је *Тајмс* пренео њен званични став.³¹

Ново заоштравање односа између судетских Немаца и Чехословака уследило је након Хитлеровог завршног говора на конгресу нацистичке партије у Нирнбергу, 12. септембра 1938. У том говору Хитлер је напао Чехословачку и Бенеша. Тврдио је да Чехословачка жели да уништи судетске Немце и да их „гоне као дивљач“. Претио је да ће Рајх прибавити права својим сународницима у Чехословачкој, уколико они то не буду могли да учине сами.³² Већ сутрадан су почели немири у Судетској области, које је управо изазвао овај Хитлеров говор. Због страха од рата британски премијер Чемберлен 13. септембра доноси одлуку да се лично састане са фирером, претходно добивши обавештење од француске владе да она није у стању да испуни савезничке обавезе према Чехословачкој. Хитлер и Чемберлен су се састали 15. септембра у Берхтесгадену. Хитлер је тражио припајање делова Судетске области Немачкој, на шта Чемберлен није могао одмах да одговори, изговарајући се потребом да се консултује са својом и са француском владом.³³

Након консултација, Британија и Француска су упутиле 19. септембра „предлог“ Чехословачкој да уступи Рајху делове своје територије у којима живи више од 50%

³⁰ Ч. Попов, *нав. дело*, 366.

³¹ D. Лукач, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope II*, 195; M. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 244.

³² *Политика*, 13. 9. 1938. године

³³ Ч. Попов, *нав. дело*, 366-367; M. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 266-267.

становништва немачког порекла. Овај захтев је за Чехословачку био неприхватљив и зато је Праг сутрадан овај предлог одбио. Истог дана када је Праг одбио предлог, стигло је ново обећање Совјетског Савеза да ће он испунити своје савезничке обавезе уколико то буде учинила и Француска. У жељи да спрече рат, Британија и Француска су 21. септембра тражиле од Чехословачке да усвоји њихове предлоге, или ће остати без икакве подршке. Суочена с тим, влада у Прагу није имала избора и усвојила је ове захтеве. Немачка је у међувремену подстакла и Пољаке да траже плебисцит за Тјешинску област, као и Мађаре, а Словаци су затражили аутономију.³⁴ Овим је положај Прага био додатно отежан.

Након што је Чехословачка пристала, Чемберлен је 22. септембра одлетео авионом у Бад Годесберг, где се по други пут састао са Хитлером. Међутим, Хитлер је овог пута желео више. Он је сада тражио целу Судетску област. Ови захтеви су по Чемберлену били претерани, па су преговори прекинати. Након договора са Француском, Чехословачкој је поручено да више нема потребе за одлагањем њене мобилизације. Општа мобилизација у Чехословачкој и војне припреме у Немачкој уплашиле су свет. Изгледало је да ће се након свега две деценије мира свет поново наћи у вртлогу новог рата. Председник САД Рузвелт је апеловао 26. септембра да се очува мир.³⁵ Међутим, нови Хитлеров говор, одржан у Спортској палати у Берлину, додатно је заоштрио кризу. Он је претио да ће у року од 48 сати напасти Чехословачку уколико његови захтеви, изнети у Бад Годесбергу, не буду били испуњени.³⁶

Чемберлен није губио наду да ће мир бити сачуван. Он се обратио Мусолинију, тражећи од дучеа да замоли Хитлера да одложи напад на Чехословачку и да присуствује конференцији четири силе која би одлучивала о решењу кризе. Хитлер је пристао, а вест о његовом пристанку је Чемберлен добио 28. септембра, током седнице Доњег дома Парламента. Међутим, за Хитлера је било неприхватљиво учешће Чехословачке, тако да се у Минхену одлучивало о њеној судбини без њених представника.³⁷

Конференција у Минхену је одржана 29. и 30. септембра 1938. године. Споразум је потписан сат времена након поноћи. Његов текст се није много разликовао од Хитлерових

³⁴ Након расправа о захтевима Велике Британије и Француске, влада Милана Хоџе је поднела оставку, а нову владу је образовао популарни генерал Сирови (М. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 291-292; Ч. Попов, *нав. дело*, 368-369)

³⁵ D. Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope II*, 201-203; М. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 279-281; Ч. Попов, *нав. дело*, 369-370.

³⁶ D. Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope II*, 204; М. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 295-296.

³⁷ P. Calvocoressi, G. Wint, *Total war*, 66; Ч. Попов, *нав. дело*, 370-371;

захтева из Бад Годесберга. Евакуација Чехословака из Судетске области и улазак немачке војске у њу су имали да се изврши од 1. до 10. октобра, а међународна комисија би утврдила нову граничну линију, као и области у којима би требало спровести плебисцит. Чехословачка, стављена пред свршен чин, морала је да прихвати одлуке конференције.³⁸

Чемберлен се надао да је мир био обезбеђен жртвовањем Чехословачке, али се убрзо показало да ово нису били последњи Хитлерови захтеви у Европи. Ослабљена након губитка области која је била од великог привредног и стратешког значаја, Чехословачка је постала плен Рајха свега 6 месеци касније, марта 1939. године. Немачка је захваљујући Минхенском споразуму успела да без рата одстрани важну препреку својој даљој експанзији. Чехословачка је имала снажну, добро опремљену војску, као и развијену војну индустрију. Не може се прихватити тврдња да је Британија захваљујући Минхенском споразуму имала више времена да се наоружа, што јој је омогућило да порази Немачку, зато што је и Рајх у истом периоду увећао своју војну моћ, загосподаривши чехословачким војним капацитетима. На штетне последице овог споразума су упозоравали и Винстон Черчил, као и први лорд адмиралитета у Чемберленовој влади Даф Купер, који је поднео оставку.³⁹ Нажалост, време је показало да су били у праву и да је опасност од рата само одложена, а никако у потпуности уклоњена.

³⁸ D. Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope II*, 205-206; Ч. Попов, *нав. дело*, 371-372.

³⁹ Ч. Попов, *нав. дело*, 372-373; P. Calvocoressi, G. Wint, *Total war*, 92-96;

Однос југословенске владе према чехословачкој кризи

Влада Милана Стојадиновића и Мала антанга

Југословенска спољна политика се током највећег дела међуратног периода ослањала на Француску и њен систем безбедности. Важно место у том систему је имала и Мала антанга, која је настала у периоду 1920-1921. године, склапањем билатералних уговора између Југославије, Румуније и Чехословачке. Мала антанга је првенствено била уперена против Мађарске и покушаја рестаурације Хабзбурга.⁴⁰ То су биле једине ставке у којима су се интереси три савезнице потпуно поклапали. У годинама које су уследиле овај савез је доживео реорганизацију, којом је прерастао из групе билатералних савеза у савез који је повезивао три државе. Тако је почетком тридесетих година усвојен прво Статут Мале антанте (1930), а потом и њен Организациони пакт (1933).⁴¹

Реорганизација и јачање веза унутар Мале антанте поклопилаи су се са кризом версајског поретка и опадањем моћи Француске, која је била његова главна заштитница. Ово се свакако одразило и на спољнополитички положај Југославије. Постепени преокрет у спољној политици Југославије је био видљив већ од 1933. године, када краљ Александар почиње да се приближава Немачкој, како би ојачао свој положај према Француској. Такође, у Југославији је већ дуго постојао страх да би Француска могла жртвовати Југославију, како би успоставила добре односе са Италијом.⁴²

Након убиства краља Александра, кнез Павле, један од три намесника који су одређени да управљају државом до пунолетства краља Петра II, наставио је да спроводи политику свог претходника. Кнез Павле је наставио да ради на одржавању добрих привредних и политичких веза са Немачком, као и на побољшању односа са Италијом. Стога се не може рећи да је потпуни преокрет у југословенској спољној политици наступио тек са формирањем владе Милана Стојадиновића 1935. године.⁴³ Међутим, Стојадиновићев долазак на власт је изазвао забринутост код Француске и Чехословачке, зато што се Стојадиновић залагао за боље односе са Немачком још док је био минисар финансија у влади Богољуба Јевтића. Заправо, Париз и Праг су сматрали да би им више

⁴⁰ В. Krizman, *nav. delo*, 32-35; М. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 9-11.

⁴¹ М. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 56-57, 77-79.

⁴² Ј. Ноптнер, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka 1972, 68-69; В. Krizman, *nav. delo*, 80.

⁴³ В. Krizman, *nav. delo*, 83-84.

одговарало да Јевтићева влада остане на власти.⁴⁴ С друге стране, Велика Британија није показивала оволику забринутост, а новим председником владе је била задовољна и Немачка. Наиме, Стојадиновић је био повезан са обе силе. Он је био директор две енглеске банке, као и пријатељ немачког посланика у Београду Виктора фон Херена. Такође, непосредно пре формирања нове владе, у немачком посланству срео се са Герингом, који је тада био у посети Београду.⁴⁵

Спољна политика коју је Милан Стојадиновић спроводио, уз пуну подршку кнеза Павла, који ју је називао „политика одрешених руку“, била је последица урушавања угледа Лиге народа, али и слабљења Француске. Југославија је током тридесетих година дошла до закључка да Лига народа и систем колективне безбедности, који су претходних година имали важно место у њеној спољној политици, више нису у стању да заштите мале државе. Као главни примери њихове немоћи послужили су италијанско освајање Етиопије и улазак немачких трупа у Рајнску област.⁴⁶ Због тога је Југославија одлучила да се не везује ни за један блок великих сила, као и да избегава њихове сукобе. Правац спољне политике Стојадиновић је нагласио већ у декларацији своје владе од 4. јула 1935, наводећи да влада намерава да настави са дотадашњом политиком, али и да је њен циљ сарадња са другим државама које желе да одрже европски мир. Овакву југословенску политику према иностранству су подржавали и конзервативни кругови у Британији, који нису желели да их француске обавезе према малим државама увуку у рат са Немачком, па им је одговарало да француски утицај у овом делу Европе ослаби.⁴⁷

Све ово је морало да се одрази и на однос који је Југославија имала са својим савезницама у Малој антанти, пре свега са Чехословачком, која, за разлику од Румуније и Југославије, није пришла политици неутралности. По речима самог Милана Стојадиновића, још од првог састанка Мале антante за време његовог мандата (одржаног у августу 1935. на Бледу) било је јасно да он неће моћи да сарађује са својим колегама. Како Стојадиновић пише (додуше две и по деценије након ових догађаја), за Малу антанту га је

⁴⁴ T. Stojkov, „Čehoslovačko-francuska aktivnost protiv M. Stojadinovića (1936-1938)“, *Časopis za suvremenu povjest*, br. 11, sv. 1 (1979), 41; B. Krizman, *nav. delo*, 83-84.

⁴⁵ R. Gašić, „Beogradska politička i vojna elita u svetlu nemačkih i britanskih izvora pred Drugi svetski rat“, *Istorija 20. veka*, 1 (2006), 68; M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Buenos Aires 1963, 330.

⁴⁶ С. Мићић, *Краљевина Југославија и анилус Аустрије 1938. године*, Београд 2010, 53; J. Hoptner, *nav. delo*, 74.

⁴⁷ Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд 2007, 30-31; D. Biber, „O padu Stojadinovićeve vlade“, u: *Istorija XX veka: zbornik radova VIII*, Beograd 1966, 5-6.

везивала само жеља да се спречи обнова Аустроугарске и рестаурација Хабзбурга: „Уосталом, циљ Мале антанте је био само то и ништа више. Ја сам желео да се на томе остане и не врши никакво проширење које би Југославију повело у вртлог свађе великих сила, са чијим посебним интересима наш народ никакве везе нема.“ Према његовом мишљењу, Европа у којој је Мала антанта настала је била потпуно другачија од Европе из средине тридесетих година. Више главна опасност нису били Хабзбурзи, већ Хитлер и његов Трећи рајх, „а за ту опасност по постојећи поредак у Европи, државе Мале антанте ни приближно нису биле дорасле, ни по броју, ни по снази, ни по географском положају“.⁴⁸ Стојадиновић је дакле сматрао да је Мала антанта готово изгубила своју сврху, али ипак није могао да је прогласи неважећом. Међутим, било је јасно да се она налази у кризи, упркос састанцима који су се редовно одржавали и привиду тесне сарадње. Тако су Британци већ 1936. запазили да је Мала антанта у озбиљној кризи, али Стојадиновић не жели да је напусти све док бар донекле постоји опасност од Хабзбурга или Мађарске.⁴⁹

Један од основних узрока разлаза између Југославије и Чехословачке је био тај што је Југославија као највећу опасност по свој опстанак видела Италију, а приближавање Немачкој је видела као начин да ту опасност умањи. Међутим, за Чехословачку је управо Немачка представљала највећу бригу. Чехословачка је спас тражила у проширењу обавеза Мале антанте, желећи да она постане савез који би пружао помоћ својим чланицама у случају агресије било које земље. Председник румунске владе Титулеску је изнео идеју о савезу Мале антанте и Француске, која је усвојена у јуну 1936. на састанку шефова држава Мале антанте у Букурешту. Међутим, ово је за Стојадиновића било неприхватљиво, јер би такав савез водио погоршању односа са Немачком и угрозио би политику неутралности коју је спроводио. Такође, и Француска је испрва одбила овај предлог, али је од новембра 1936. променила мишљење, и то највише под утицајем чехословачке дипломатије.⁵⁰

Међутим, и пре него што су Французи почели да подржавају овај предлог, показало се да га Југославија неће прихватити. Након пада Титулескуове владе, ставу Југославије се приближила и Румунија. На састанку Сталног савета Мале антанте у Братислави, септембра 1936, видело се да се интереси три савезнице поклапају једино око Мађарске и

⁴⁸ M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Buenos Aires 1963, 363-364.

⁴⁹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*, knjiga II (1931-1938), pr. Ž. Avramovski, Beograd-Zagreb 1986, 406.

⁵⁰ Исто, 408; M. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 161-162; J. Hoptner, *nav. delo*, 93; З. Сладек, *Мала антанта 1919-1938: њене привредне, политичке и војне компоненте*, Београд 2019, 227.

Хабзбурга. Иако нису одбиле чехословачки предлог о проширењу обавеза унутар савеза, било је јасно да га Румунија и Југославија неће прихватити. Југославија није намеравла да се сукобљава са Немачком, осим ако Рајх не буде директно угрозио југословенске интересе.⁵¹ Ни француски притисак није помогао да се промени став Југославије. Француска је нудила да склопи споразум о узајамној помоћи, али само са Малом антантом као целином, што је значило да прво такав споразум мора бити склопљен између три савезнице. Ипак, Југославија није мењала свој став, а у овоме је имала и подршку Велике Британије, која није желела да Француска преузима нове обавезе у Средњој Европи, да не би и она сама била увучена у рат. Лондон је настојао да преко Југославије убеди Чехословачку да је једино решење у споразумевању са Немачком.⁵²

Односи унутар Мале антанте се нису битније поправили ни у току наредне године. На састанку Сталног савета Мале антанте у Београду, априла 1937, решено је да се питање проширења савеза одложи до даљњег. Став Југославије нису промениле ни посета председника Чехословачке Бенеша почетком априла, као ни посета француског министра иностраних послова Делбоса, децембра 1937. године.⁵³ Праг је запрепастило и то што није био обавештен о преговорима Југославије и Италије, који су у марту 1937. резултирали споразумом. По мишљењу британског посланика, Мала антанта је за Југославију све више губила на вредности како је опасност од Хабзбурга и Мађарске бледела, па Стојадиновић не би превише жалио за њом ако би се распала, али не би покушао ни да тај распад убрза.⁵⁴

⁵¹J. Ноптнер, *nav. delo*, 92; М. Ванку, *Mala antanta 1920-1938*, 163; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 410-411.

⁵²З. Сладек, *Мала антанта 1919-1938*, 231-232; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 413.

⁵³В. Кризман, *nav. delo*, 98; М. Ванку, *Mala antanta 1920-1938*, 168-169, 180-182, 188-189.

⁵⁴З. Сладек, *нав. дело*, 232; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 520.

Став југословенске владе у време заостравања чехословачке кризе

Након Хитлеровог говора у Рајхстагу, од 20. фебруара 1938, било је јасно да Немачка намерава да се окрене против независности Аустрије и Чехословачке. Непуних месец дана касније, Рајх је припојио Аустрију, чиме је постао сусед Југославије. Иако је југословенска влада званично поздравила аншлус, брзина и ефикасност са којом је изведен изазвала је страх у Југославији, који није заобишао ни владу.⁵⁵ Аншлус је одмах отворио питање како ће се југословенска влада понети у случају да буде угрожена Чехословачка, која је била савезница Југославије. Тако је Стојадиновић већ четири дана након извршеног аншлуса, 16. марта, морао да изнесе став своје владе према Чехословачкој, одговарајући на питања која је сенатор Будислав Грга Анђелиновић поставио, тражећи обавештења о даљем правцу југословенске спољне политике. Последње питање се тичало реакције Југославије у случају да Чехословачка буде угрожена. Стојадиновић је кратко одговорио да су обавезе Југославије „прецизно утврђене међусобним обавезама у оквиру Мале антанте“.⁵⁶ То је заправо значило да је Југославија морала да притекне у помоћ Чехословачкој само у случају напада Мађарске, али не и ако агресор буде Немачка.

Овакав став Милана Стојадиновића није био ништа ново, већ је формиран у годинама и месецима који су претходили кризи око Судетске области и био је у складу са Стојадиновићевим уверењем да је политика неутралности најбоље решење за Краљевину Југославију. Тако је Стојадиновић већ у лето 1937. године, када је чехословачка криза још била далеко од свог врхунца, тврдио како је свака друга политика, осим неутралности, „ризик и лудост“. Он је говорио да је веран свим савезницима, али да не жели да буде оруђе у рукама било ког од њих, као и да не жели да се везује за било који блок јер не зна како ће на крају изгледати сукобљене стране у случају рата.⁵⁷

Председник владе је у разговору са Миланом Јовановићем Стоимировићем, уредником партијског листа Југословенске радикалне заједнице *Самоуправа*, образлагао своју политику према Чехословачкој. Повод за ово је био Стоимировићев пут у ту земљу. Стојадиновић је тврдио да је Мала антанта створена само ради одбране савезница од Мађарске. Био је уверен да у случају рата Француска неће прелазити Мажино линију. С

⁵⁵ За детаљнији приказ реакције југословенске владе, али и народа, на аншлус видети С. Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*, Београд 2010.

⁵⁶ Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), Фонд Збирка Милана Стојадиновића, 37-28-205, 281-283

⁵⁷ М. Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936-1941*, Нови Сад 2000, 130-131.

друге стране, није очекивао ни да ће Совјетски Савез бити у стању да помогне, јер Румунија никада неће пропустити Црвену армију, уплашена да ће у том случају Совјети трајно запоседнути Бесарабију. Овде до изражаја долази и Стојадиновићев антикомунизам, јер он одбија да сарађује са Русијом у којој „владају тиранија и терор најгоре врсте“. За њега је немогуће да Совјетски Савез сарађује са европским демократијама. При крају свог излагања Стојадиновић пита: „Како ја могу да примим обавезу да бацам југловенске трупе преко Мађарске на немачку границу? А ко ће бранити Југославију?“. Он се противио помагању Чехословачке у рату, уверен да би је Немачка поразила без потешкоћа, што би онда било катастрофално по Југославију („ми бисмо се брзо заједно са Чесима и Немцима нашли још једном у Солуну“). Стојадиновић се највише бојао тога како би Италија искористила рат, уверен да би се она, као и у Великом рату, определила тек у последњем тренутку.⁵⁸

И у Чехословачкој су у ово време нарастале сумње да Југославија неће улазити у рат на њеној страни уколико Праг буде жртва само немачке агресије. Још крајем 1936. године чехословачки министар одбране Крејчи тврдио је да се Југославија не би мешала у рат Немачке и Чехословачке.⁵⁹ Неколико месеци касније, Стоимировић је током горепоменуте посете Чехословачкој, августа 1937. године, имао неколико непријатних сусрета, у којима су његови саговорници критиковали Југославију и распитивали се да ли ће она заиста издати своју савезницу. У разговору са Бенешом, Стоимировић је затупао Стојадиновићев став, по ком Југославија није дужна да брани Чехословачку од немачког напада, па се стога ни не може рећи да би Југославија могла да изда савезницу. Међутим, Бенеш је истицао како односи између Београда и Прага никада нису били лошији. Он се жалио да је начин на који је Југославија склопила уговор са Италијом био увредљив за Праг (иако сам текст уговора није био споран), створивши утисак да Мала антанта није више јака као некада, чиме је положај Чехословачке ослабљен у тренутку када Немачка и Пољска раде на њеном рушењу. Из истог разлога је Бенеш критиковао политичку сарадњу Југославије и Рајха. Признавао је да су обавезе унутар Мале антанте ограничене, али је индиректно критиковао Југославију, тврдећи да је штетно и да „свако од нас иде сам за себе“. Чехословачка се почела питати да ли има смисла показивати наклоност према

⁵⁸ Исто, 134-136.

⁵⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 330.

Југославији, јер Југославија њој не жели да помогне у невољи.⁶⁰ Такође, крајем фебруара 1938. године, француски амбасадор у Прагу је јављао Паризу да Бенеш сматра како ставови Румуније, Југославије и Пољске само олакшавају спровођење немачких планова у Подунављу.⁶¹

Стојадиновић се става према Чехословачкој дотакао и током посете Риму, децембра 1937. године. Гроф Ћано је Немцима пренео како је Стојадиновић јасно ставио до знања да он нема намеру да брани Чехословачку.⁶² Он је такође пренео молбу Прага да Италија размотри сарадњу са Чехословачком, како би се њен тежак међународни положај поправио. Међутим, по речима грофа Ћана, Стојадиновић је молбу само пренео, не додајући ниједну реч препоруке у корист Прага.⁶³ Италија је такође желела да разори Малу антанту, па је настојала да изазове раздор у њој. Италија је имала планове о тзв. хоризонталној осовини, која би служила као брана евентуалном немачком продору ка Јадрану. Због овога је гроф Ћано Стојадиновићу послао доказе о дипломатским играма Француске и Чехословачке против његове владе, непосредно пред састанак Сталног савета Мале антанте у августу 1937. године. У свом дневнику је ликовоа да ће „Стојадиновић отићи на састанак Мале антанте закрвављених очију. Ударац је успео.“⁶⁴

Месец дана након Рима, председник југословенске владе је посетио Берлин, другу престоницу осовине. Током састанка са немачким министром иностраних послова, Фон Нојратом, Стојадиновић се врло негативно изражавао о политици коју је водио Праг.⁶⁵ Најважнији састанак током ове посете је свакако био онај са Хитлером. Том приликом је већа пажња била посвећена Аустрији, с обзиром на предстојећи аншлус, али су се саговорници дотакли и Чехословачке. Фирер је тврдио како се Немачка нада мирном решењу судетског питања, али да не може да игнорише то што Москва користи Праг како свој „носач авиона“. Нудио је немачко посредовање у споразуму између Југославије и Мађарске, у нади да ће тим ослабити Малу антанту и додатно изоловати Чехословачку. Ипак, Стојадиновић то није могао да прихвати. Он је истакао да је против претварања

⁶⁰ АЈ, 37-29-211, 49-80, Извештај Бате Јовановића о путу у Праг, април 1937; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 542-543

⁶¹ АЈ, 37-29-211, 87-88, Извештај француског амбасадора о положају Чехословачке, 19.2.1938. године

⁶² *Documents on German Foreign Policy*, Series D, Volume II, *Germany and Czecho-slovakia (1937-1938)*, London 1950, 78.

⁶³ *Tajni arhivi grofa Čana (1936-1942)*, Zagreb 1952, 153.

⁶⁴ Grof G. Ciano, *Dnevnik 1937-1938*, Zagreb 1954, 9-10.

⁶⁵ *Documents on German Foreign Policy*, Series D, Volume V, *Poland; the Balkans; Latin America; the Smaller Powers (June 1937- March 1939)*, Washington 1953, 222.

Мале антанте у општи савез, али је преговоре са Будимпештом могао да води само у оквиру тог савеза.⁶⁶ Међутим, док су Немци уверавали југословенског председника владе да се надају мирном решењу сукоба са Прагом, увелико су правили планове за напад на свог суседа.⁶⁷ Немци су ипак били задовољни посетом, оцењујући да Стојадиновић не одобрава политику Прага и да он не жели да ради на консолидацији Мале антанте, као и да њен распад не сматра немогућим. Немачка штампа је отворено писала о предстојећем распаду Мале антанте. Штампа у Чехословачкој није делила ово одушевљење, а примећено је и да Стојадиновић није поздравио чехословачки народ на свом путу ка Немачкој, нити је народ поздравио њега.⁶⁸

Убрзо након повратка из Берлина, Стојадиновић је 4. фебруара 1938. у излагању пред Финансијским одбором Народне скупштине поновио да Југославија мора остати ван сукоба великих сила. У случају да међу њима ипак дође до рата требало би да рагује тек у његовој завршној фази, уверен да би тада њених милион војника имали одлучујућу улогу.⁶⁹ Стојадиновић се вратио из Берлина убеђен да Немачка нема никакву лошу намеру према Чехословачкој, већ само жели да поправи положај својих сународника у тој земљи. Чехословачка је, уплашена за свој опстанак, након аншлуса тражила да се Мала антанта састане што пре, али је Стојадиновић тај састанак одлагао што је дуже могао. Он се, наиме, бојао да би на том састанку могао да буде изложен притиску да се обавезе да брани Чехословачку и од Немачке.⁷⁰

У ово време већ расту сумње западних демократија према југословенској влади. Француска је, и раније ненаклоњена Милану Стојадиновићу, поручила након његовог повратка из Берлина да је судбина Југославије више не занима.⁷¹ И Велика Британија је почела да сумња у спољну политику Југославије, иако је раније подржавала Стојадиновићеву политику неутралности. Сада се бојала да се он превише приближио Риму и Берлину. Британски посланик Кемпбел је саветовао Стојадиновића пред његов

⁶⁶ AJ, 37-30-221, 376-380; DGFP, Series D, Volume V, 222-229.

⁶⁷ Током вечере коју су Немци приредили у Минхену за госте из Југославије, Милан Јовановић Стоимировић је седео до супруге једног генерала, која му је открила да њен муж ради на припреми плана напада на Чехословачку (М. Јовановић Стоимировић, *нав. дело*, 167)

⁶⁸ DGFP, Series D, Volume V, 230-231; М. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 192.

⁶⁹ D. Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope II*, 130.

⁷⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 630; С. Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије*, 92-93.

⁷¹ D. Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope II*, 134.

одлазак у Берлин да се не приближава превише диктатурама, јер у супротном може изгубити старе пријатеље.⁷²

На сам дан када је аншлус извршен, 12. марта 1938, Стојадиновић се у разговору са Миланом Јовановићем Стоимировићем дотакао тешког положаја Чехословачке. Он је сматрао да је тежак положај Прага последица тога што се није споразумео са Рајхом. С друге стране, Југославија је паметно поступила што се пре аншлуса споразумела са Немачком и што је на време средила односе са том земљом. Поновио је да Југославија не би требало да се меша у сукобе који је се не тичу, питајући се зашто би се једино Југославија испречила пред Немачком.⁷³ Истог дана је румунски посланик у Београду Кадера јавио у Букурешт да је Стојадиновић изјавио да Југославија не би могла да брани Чехословачку уколико њу буде напала Немачка, јер је Рајх дао гаранције за југословенске границе. Стојадиновић је такође сумњао да би Француска могла да пружи било какву помоћ.⁷⁴

Свој став према Чехословачкој председник југословенске владе је изнео и у априлу 1938. године, у детаљном упутству Василију Протићу, југословенском посланику у Прагу. Објаснио је да Југославија намерава да се држи тачно прецизираних обавеза и „ништа преко њих, ништа мање од њих“.⁷⁵ Подсетио је да је Стални савет Мале антанте на заседању у Београду, априла 1937, поздравио евентуални споразум Немачке и Чехословачке, додајући да су: „и Југославија и Румунија још пре више од годину дана изрично саветовале Чехословачку Републику да се споразуме са немачким Рајхом, а нису јој чинили обећања, која после не би могли да испуне. Као прави и искрени пријатељи Чехословачке ми јој никада нисмо могли саветовати други пут него пут споразума“.⁷⁶ Стојадиновић је заиста више пута саветовао Чехословачку да се споразуме са Немачком, јер је, по њему, то био једини начин да се трајно отклони криза у односима између две земље. У томе је имао и подршку Велике Британије. Међутим, том приликом је

⁷² *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 520, 658-659.

⁷³ М. Јовановић Стоимировић, *нав. дело*, 176-178.

⁷⁴ G. Popi, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918-1941*, Beograd 1984, 178.

⁷⁵ V. K. Volkov, *Minhenski sporazum i balkanske zemlje*, Beograd 1987, 13.

⁷⁶ Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata“, *Istorija XX veka. Zbornik radova II*, Beograd 1961, 49-50. (napomena 140)

заборављао да Рајх не жели искрени споразум са Прагом, који би био прихватљив за обе стране.⁷⁷

Истог месеца је пољски министар иностраних послова Јозеф Бек затражио од пољског посланика у Београду да испита какав став ће Југославија заузети ако Мађарска нападне Чехословачку. Бек је имао идеју о tzv. „трећој Европи“, у којој би његова земља имала водећу улогу. У овоме је имао подршку Италије, која је тај план називала „хоризонталном осовином“. У том плану важну улогу је имала и Мађарска. Пољска је имала нарушен однос са Чехословачком, јер је Чехословачка након Великог рата заузела Тјешинску област. Зато је Пољска касније, у време септембарске кризе, заједно са Мађарском, изнела територијалне захтеве на рачун Прага. Пољска се надала да ће слабљењем Чехословачке стећи водећу улогу у Средњој Европи, која јој је по Бековом уверењу и припадала. Посланик Дембицки је 16. априла обавестио Варшаву да југословенска влада не би реаговала уколико би мађарске трупе прешле чехословачку границу тек након отпочињања немачког напада. Тада би влада заступала став да у тим измењеним околностима обавезе Мале антанте не важе. Дембицки је писао и да је југословенска влада дала директиве штампи да пише негативно о Чехословачкој.⁷⁸

Стални савет Мале антанте се коначно састао почетком маја 1938. године у Синаји. Ово је уједно и била претпоследња седница Мале антанте. На њој се јасно видело колико се разликују ставови Београда и Прага. На том заседању Стојадиновић је истакао да је ситуација у Европи боља него што је то био случај пре аншлуса. Свом чехословачком колеги Камилу Крофти је говорио како Немачка судетско питање сматра чисто унутрашњим питањем Чехословачке и како нема намеру да због њега започне рат, већ жели да се све заврши дипломатским путем. Саветовао је да Праг изађе у сусрет Хенлајновим захтевима. Треба напоменути да је Стојадиновић пре састанка у Синају понудио Немачкој преко њеног посланика Фон Херена да посредује између Прага и Берлина, односно да утиче на Праг да прихвати преговоре. Рајх је ово посредовање поздравио. Крофта је објашњавао да Немачка не жели преговоре и да Хенлајн по наређењу Берлина износи захтеве који су за Праг неприхватљиви. Румунски министар иностраних послова, Комнен, подржао је југословенски став. Колико су се погоршали односи унутар

⁷⁷ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 626, 660.

⁷⁸ V. K. Volkov, *Minhenski sporazum i balkanske zemlje*, 14-15, 17.

Мале антанте показује и то што је Стојадиновић протествовао због писања чехословачке штампе, а изнео је и оптужбе да Праг новчано помаже *Правду*, ненаклоњену југословенској влади. Крофта је све ове оптужбе порекао. Једина сагласност је постигнута у питању преговора са Мађарском.⁷⁹ Овако лошој атмосфери међу савезницима је у великој мери допринео и гроф Ђано, који је настављао да ради на рушењу Мале антанте. Он је Стојадиновићу и Комнену пре заседања у Синаји доставио документ у ком Чеси Румуне и Југословене називају „подлацима“.⁸⁰

О свему што се дешавало у Синаји су били обавештени и Немци. Њима је свакако одговарао став Румуније и Југославије, с обзиром на то да је део операције *Grün* било и потпуно изловање Чехословачке на међународној сцени. Немачки посланик у Букурешту, Фабрицијус, је имао обавештења и о разговорима представника три савезничке војске. У извештају Берлину писао је да се разговарало о томе шта чинити у случају мађарског напада, без или са учешћем других држава. Југословенски представници су истакли да у промењеним околностима, насталим након аншлуса, Југославија више не може да повуче део трупа са италијанске границе (како су предвиђали ранији планови) јер не жели да ту границу остави недовољно заштићеном. Заправо, Југославија није желела да на било који начин буде увучена у конфликт са Немачком.⁸¹ Поред Немаца, и Британци су добијали информације о ономе што се догодило у Синаји. Након овог састанка, Комнен, румунски министар иностраних послова, обавестио је британског посланика да је Стојадиновић изјавио како Југославија није у обавези да брани Чехословачку од немачког напада. Међутим, ако би Чехословачку нападе и мађарске трупе, Југославија би одмах извршила своје обавезе из Мале антанте.⁸² Великој Британији је било по вољи да се судетска криза реши мирно, па је зато подстицала споразум Прага и судетских Немаца, али и Мале антанте и Мађарске. Из истог разлога, није подржала Француску у њеним настојањима да се прошире обавезе унутар Мале антанте, као и да се склопи уговор о узајамној помоћи

⁷⁹ AJ, 37-31-231, 375-382, Белешке Милана Стојадиновића са заседања Мале антанте у Синаји, 4.5.1938; DGFP, Series D, Volume V, 274.

⁸⁰ M. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 233.

⁸¹ Series D, Volume V, 274-276.

⁸² *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 630-631.

између тог савеза и Париза. Ако би се то догодило, Британија се бојала да Француска би могла бити увучена у рат, јер би тада морала да јој помогне.⁸³

Чехословачка је у пролеће 1938. била сигурна да на војну помоћ Југославије неће моћи да рачуна, бар не у прво време. Британски амбасадор у Прагу је 29. марта јавио Лондону да чехословачки Генералштаб сматра да Југославија неће одмах ући у рат, јер ће чекати реакцију Француске. Наима, Југославија је сумњала да ће Париз помоћи Чехословачку, а Стојадиновић није веровао да је Мала антанта довољно јака да сама заустави Немачку.⁸⁴ У априлу је посланик Протић јављао из Прага да се сусрео са начелником Генералштаба, генералом Крејчијем, који му је рекао да се осећа рђаво јер је Југославија изневерила Чехословачку, оставивши је саму пред Немачком. Он је своје нерасположење према Југославији такође показао када је одбио да се састане са југословенским официрима који је требало да проучавају изградњу утврђења у Чехословачкој.⁸⁵ И у другим државама се спекулисало да ли ће остатак Мале антанте притећи у помоћ својој савезници. Тако је швајцарска штампа подсећала да је Стојадиновић у Сенату рекао да ће се држати обавеза према Чехословачкој, што је значило да ће је бранити само од Мађарске. У дипломатским круговима у Београду се веровало да Југославија неће бранити Чехословачку од Немачке. Сматрало се да то Краљевина ни не може да учини, јер након аншлуса има заједничку границу са Немачком, а Италија би вероватно помогла Рајху, чиме би Југославија морала да се бори на неколико фронтова, за шта није довољно војнички снажна. Спекулисало се да ће Југославија интервенисати једино ако Мађарска сама нападне Чехословачку.⁸⁶

Југословенска влада је морала да узме у обзир и став чланица Балканског споразума. У ово време је Балкански споразум имао већу важност за Југославију од Мале антанте, али су два савеза била у присним односима и често су одржавали заједничке

⁸³ Француска је још у јануару 1937. године затражила од Велике Британије да подржи пакт о узајамној помоћи између Мале антанте и Париза. Међутим, Антони Идн, британски министар спољних послова, је 5. фебруара 1937. саопштио француском амбасадору да Британија не може да Југославији и Румунији да савет да овај пакт прихвате (D. Biber, „Britani o Stojadinoviću i Minhenu“, u: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, 344-345)

⁸⁴ М. Сrnjanski, *Embahade I-III*, Beograd 1984, 340; М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 364.

⁸⁵ АЈ, 37-29-211, 181-182, Извештај посланика Протића, 12.4.1938. године

⁸⁶ АЈ, Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југосавије, 334-Политичко одељење-48-136, 568-569, Преглед стране штампе, април 1938. године

седнице у Женеви, с обзиром да су Југославија и Румунија биле чланице оба савеза.⁸⁷ Оба савеза је угрожавала експанзионистичка политика сила осовине. Током посете турског председика владе Бајара Атине, представници обе земље су се сложили да Балкански споразум треба ојачати, како би послужио као бедем против немачког продора.⁸⁸ Стојадиновић је, такође под утицајем Турске, одбио предлог Мађарске да Југославија са њом склопи билатерални споразум, одвојено од остатка Мале антанте. У априлу су председник Турске Инени и министар иностраних послова Арас дошли у званичну посету Београду. Том приликом су желели да покажу да је Балкански споразум још увек јединствен и снажан, али су Стојадиновићу сугерисали да обустави своје „дипломатске активности“.⁸⁹ Турска се бојала да би јачање Мађарске и комадање Чехословачке могло покренути талас ревизионизма, а нарочито ју је бринуо ревизионизам у Бугарској.

Убрзо након завршетка састанка у Синаји, Чехословачка и Немачка су се нашле на ивици сукоба, 20-21. маја 1938. Ипак, став Британије и Франуске је натерао Трећи рајх да попусти и да се повуче, па је оружани сукоб био избегнут. Одбијање Југославије и Румуније да закључе посебне споразуме са Мађарском је донекле поправило положај Чехословачке, коју су савезнице још увек штитиле од Будимпеште. Мађарски захтеви за појединачним споразумима нису одговарали земљама Мале антанте, која је и била створена да би се спречила ревизија граница у корист ове земље. Међутим, ни Југославија ни Румунија нису намеравале да у одбрани Чехословачке иду даље од овога, бојећи се сукоба са Немачком.⁹⁰

⁸⁷ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 520-521; М. Ванку, „Балкански споразум према Малој антанти уочи Минхена“, *Зборник за историју*, 21 (1980), 153.

⁸⁸ М. Ванку, *Mala antanta 1920-1938*, 232.

⁸⁹ *Ž. Avramovski, Balkanska antanta (1934-1940)*, Београд 1986, 265.

⁹⁰ Д. Лукач, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope II*, 210-211, 228.

Усклађивање политике југословенске владе са политиком Италије

За Милана Стојадиновића је став Италије био од прворазредне важности. Стојадиновић није смео да ризикује напад Италије са бока, уколико би ушао у рат пре него што се она определи. Зато је желео да свој став усклади са ставом Рима. Он је пуно полагао у супротност интереса Италије и Немачке. Балансирајући између две силе осовине, Југославија је, према мишљењу свог председника владе, могла да се заштити од две највеће опасности које су јој претиле. Стојадиновић је говорио: „Ми немамо рачуна да се Италија ма с ким искрено споразуме и дефинитивно подели зоне акције, да и не говоримо о зонама интереса“.⁹¹

Покушаји да усклади своју политику са Италијом око судетског питања су кренули и пре него што је криза почела да се заоштрава. Током посете Риму, децембра 1937, Стојадиновић је рекао да има овлашћење од кнеза Павла да изјави да се Југославија никада неће наћи у табору против Италије.⁹² Ћану је током његове посете у марту 1937, током потписивања споразума између Југославије и Италије, говорио како Југославија не може да брани Чехословачку, јер би она и Румунија морале да прођу кроз Мађарску, чиме би се нашле између немачке војске и непријатељски расположене Мађарске.⁹³ Италију и Југославију је спајао и заједнички страх од продора Немачке према Јадранском мору, који је додатно порастао након аншлуса. Гроф Ћано је стога радио на разбијању Мале антante, како би могао да је замени једном хоризонталном осовином, која би обухватала Пољску, Мађарску, Југославију, Румунију и Италију, представљајући брану даљем ширењу немчког утицаја. Сам гроф Ћано је признавао како је Немачка опасан непријатељ, али и врло тежак пријатељ.⁹⁴

У приближавању Југославије Италији се као разлог наводила и склоност југословенског председника владе фашизму. По грофу Ћану, Стојадиновић је био фашиста, ако не по политичком опредељењу, онда свакако по свом виђењу државе и аутогитета. Такође, Стојадиновићу је био и врло наклоњен, па је Милош Црњански (тада дописник Централног пресбироа из Рима) сматрао да између њих постоји заиста искрено

⁹¹ М. Јовановић Стоимировић, *нав. дело*, 134; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 667.

⁹² В. Krizman, *нав. дело*, 98-99;

⁹³ *Tajni arhivi grofa Čana (1936-1942)*, 112-113.

⁹⁴ С. Мићић, *нав. дело*, 74. (напомена 179); М. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 228.

пријатељство.⁹⁵ Међутим, иако је Стојадиновића могла привлачити моћ и ауторитет коју је фашистички режим носио са собом, не треба заборавити да је неретко током сусрета са другим државницима говорио оно што је веровао да његови саговорници желе да чују. Он је стога често наглашавао личну наклоност према земљи из које је његов сарадник долазио.⁹⁶

У време кризе око Судетске области два суседа је највише зближавао страх од Немачке. Стојадиновић је још у пролеће 1938, пре мајске кризе, покушавао да сазна какав ће бити став Италије. Посланик Краљевине Југославије у Италији, Бошко Христић, је по повратку из Београда пренео грофу Ђану жељу Милана Стојадиновића да се њих двојица ускоро састану. Стојадиновић је предлагао да састанак буде током лета у Венецији или у неком другом италијанском купалишту, како би његова посета Италији била наизглед приватног карактера. С обзиром на то да се овај разговор догодио 15. априла 1938, око месец дана након аншлуса, може се рећи да је Стојадиновићева иницијатива била резултат његове жеље да се ослони на Италију наспрам све јаче Немачке. Сам гроф Ђано пише да Југославији није било по вољи то што је након аншлуса немачка мањина „подигла главу“ и повела антијугословенску пропаганду. Христић је такође пренео Стојадиновићеву жељу да Југославија и Италија ускладе став према судетском питању. Посланик је такође пренео Стојадиновићево мишљење да ће Немачка анектирати Судетску област, а да ће потом и Мађарска и Пољска узети свој део. Последица тога би била умањена чешка држава. Стојадиновић је сматрао да би му то одговарало, али је молио да овај његов став остане у строгој тајности. Ђано је био задовољан тим што Стојадиновић не намерава да се меша у ову кризу.⁹⁷

Христић је обавестио Стојадиновића о резултатима свог разговора са грофом Ђаном 18. априла. Иако је Немачка уверавала Италију да неће покретати питање Јужног Тирола, Ђано је желео да учврсти везе са Југославијом. Што се тиче Чехословачке, Ђано је обавестио Христића да Пољска жели да нападне Чехословачку како би добила заједничку границу са Мађарском. За Мађарску је тврдио да неће ратовати, али ће заузети крајеве са мађарским становништвом након што се све заврши. Ђано је молио да ово остане тајна, јер

⁹⁵ Grof G. Ciano, *Dnevnik 1937-1938*, 47-49; *Tajni arhivi grofa Ćana (1936-1942)*, 118; M. Crnjanski, *nav. delo*, 332.

⁹⁶ Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд 2007, 193-194.

⁹⁷ *Tajni arhivi grofa Ćana (1936-1942)*, 203-204; Grof G. Ciano, *nav. delo*, 109.

изгледа да су Немци против заједничке пољско-мађарске границе. С друге стране, Италији би ово одговарало, јер би тако био спроведен у живот део плана о хоризонталној осовини.⁹⁸

Обавештен о овоме, Стојадиновић је преко посланика Христића најавио да намерава да посети Венецију током јуна месеца. Поново је подвукао да жели да ово изгледа као приватна посета. До састанка је дошло 18. јуна у Венецији, како је и планирано. Састанак је био обавијен велом тајне, а новинарима нису дате никакве информације о темама о којима се разговарало.⁹⁹ По Ћановом сведочењу, на састанку је главно било питање Чехословачке. Стојадиновић је изјавио да ће Југославија следити став Италије и да ће, ако до кризе дође, а Италија остане по страни, исто учинити и Југославија. Изјавио је како не намерава да своју земљу увуче у конфликт са Немачком да би спасио „непријатељску“ Чехословачку. Иако је раније говорио да ће Југославија испунити обавезе уколико Мађарска нападне Чехословачку, Стојадиновић уопште није желео рат, па је од Ћана тражио да утиче на Мађарску како би она остала по страни. У том случају би и Југославија могла да остане неутрална. Додао је и да ће Југославија остати по страни ако Мађарска не буде иницијатор напада, него ако само буде искористила кризу коју изазове Немачка. Стојадиновић је Ћану саопштио да је начин на који је аншлус био изведен изазвао велико узнемирење југословенске јавности и да не би било добро да уследи ново појачање Немачке. Додао је и да Југославија и Италија морају да се држе заједно и да будно прате даље кораке Немачке, али да ипак задрже добре односе са Берлином. Стојадиновић је изјавио и да су односи са Француском потпуно рђави, а да су односи са Британијом и две чланице Балканске антанте, Грчком и Турском, захладнели. Накратко се дотакао и изласка Југославије на Егејско море, рекавши да то питање већ дуго није актуелно, али да га Југословени нису заборавили. На крају састанка је поновио жељу да усклади своју политику са оном коју води дуче, додајући да и савез може бити склопљен у року од неколико сати уколико то буде било потребно.¹⁰⁰

Како је од новинара скривано оно што је на састанку расправљано и како Стојадиновић о овом састанку није писао у својим мемоарима, верзија грофа Ћана је једина која је сачувана. Стојадиновић свакако није желео сукоб са Немачком, чијег се

⁹⁸ АЈ, 37-30-217, 219-220, Извештај посланика Христића, 18.4.1938. године

⁹⁹ *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata I*, Beograd 1969, 31; М. Crnjanski, *nav. delo*, 331-332.

¹⁰⁰ *Tajni arhivi grofa Čana (1936-1942)*, 225-228; DGFP, Series D, Volume II, 422.

даљег јачања бојао. Он је још у јуну 1937, годину дана пре састанка у Венецији, рекао Андрићу, тада свом помоћнику: „Ја морам да будем обазрив према Немачкој јер нећу да сам чекам ту аждају на Дунаву“.¹⁰¹ О томе да је био свестан опасности од Немачке сведоче и извештаји британског посланика у Београду. Ипак, у потенцијалне непријатеље није рачунао само Трећи рајх, већ и Италију. Он је желео да добре односе са једном силом осовине користи како би умањео притисак друге, а највећи страх му је управо био евентуални договор Италије и Немачке о подели интересних сфера у Средњој и Југоисточној Европи. Овај страх је увећан након Хитлерове посете Италији, у мају 1938.¹⁰² Стојадиновић је несумњиво био незадовољан због чехословачких акција против његове владе. Ипак, не може се без икаквих резерви прихватити ни Ћанова тврдња да је био спреман и да склопи савез са Италијом ако буде потребно, ако ни због чега другог а оно због тога што је знао да би такав савез изазвао снажно противљење Рајха. Сама Немачка је била свесна италијанске намере да заустави њен продор подстицањем отпора подунавских држава.¹⁰³

Милан Стојадиновић је настављао да прати италијански став и током јесени 1938. године, у време врхунца кризе око Судетске области. Посланик Христић се састао са грофом Ћаном 13. септембра, како би сазнао шта Италија намерава да учини у вези Чехословачке и да ли се променио њен став с пролећа, када је Ћано изјавио да се питање судетских Немаца не тиче Италије директно. Христић је поново пренео Стојадиновићеву жељу да усклади своју политику са италијанском. Ћано је Христића обавестио како Италија сматра да би трајни мир био обезбеђен уколико би се судетским Немцима омогућило да се одвоје од Прага. Христић је даље желео да зна да ли Италија намерава да уђе у рат уколико до њега дође. Ћано није дао јасан одговор, изговарајући се да је још рано за доношење такве одлуке, јер још постоји нада да се криза реши мирним путем. Посланик је потом изјавио, тврдећи да је то само његов лични став, да Југославија неће моћи да ратује на страни Немачке, али да свакако неће ратовати ни против ње. Тврдио је да ће у случају рата Југославија показати благонаклону неутралност према осовини, нарочито према Италији. Христић је такође поновио да Мађарска не сме прва напасти Чехословачку, јер ће тада Југославија морати да реагује. Ипак, ако Мађарска уђе у рат после Немачке,

¹⁰¹ М. Јовановић Стоимировић, *нав. дело*, 139.

¹⁰² АЈ, 334-ПО-2-15, 326, Пов. Бр. 12346/38; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 553-555, 560-561, 660-661, 667.

¹⁰³ DGFP, Series D, Volume II, 259.

Југославија ће остати по страни. Гроф Ћано је овај разговор у свом дневнику оценио као врло важан, сматрајући да он потврђује да ће Стојадиновић следити Италију.¹⁰⁴

Две недеље касније, 27. септембра, председник владе Стојадиновић је посланику Христићу дао инструкције, тражећи од њега да се поново састане са италијанским министром иностраних послова. Стојадиновић је поручивао да Италија не треба да брине због утврђења која се граде на југословенско-италијанској граници, јер Југославија остаје посвећена политици која је договорена на састанцима Милана Стојадиновића и грофа Ћана у Београду (1937) и Венецији (1938). Председник југословенске владе је додао да он питање судетских Немаца, као и пољског Тјешина, посматра исто као и питање аншлуса, али га брину мађарске претензије према Словачкој. Он је тражио да Ћано утиче на Мађарску да одустане од својих претензија и да не напада Чехословачку јер он не жели да: „нас Мађарска доводи у положај или да бирамо да идемо у рат који нити желимо, нити хоћемо, или да изгледамо као људи који нису испунили своје обавезе из пакта Мале антанте“. Стојадиновић је био убеђен да би и јавно мњење боље прихватило југословенску неутралност у случају рата ако би Мађарска признала своје границе ка Југославији и Румунији као коначне.¹⁰⁵ У тренутку када Стојадиновић шаље ове инструкције још увек није било извесно да ли ће рат избити или не, па се он уздао у притисак Италије на Мађарску како би могао да избегне обавезе Мале антанте, чиме не би Југославију увукао у конфликт са Немачком. Такође, није желео да се Мађарска прошири на рачун Чехословачке, јер би то представљало претњу и за преостале две чланице Мале антанте.

Христић се заиста састао са грофом Ћаном, али тек 4. октобра, након окончања кризе и склапања Минхенског споразума. Он је пренео Ћану оно што му је Стојадиновић тражио, али тада Стојадиновићеве инструкције већ нису биле у потпуности актуелне. Гроф се није током разговора пуно обазирао на питање судетских Немаца и пољских претензија према Тјешину, сматрајући да су та питања решена након састанка четири велике силе у Минхену. Једино је још остало питање мађарског ревизионизма, односно мађарских претензија према Словачкој. Ћано је тврдио како ће по свему судећи Словачка ипак остати у саставу чехословачке државе. Сматрао је да би Словачка могла припасти Мађарској једино ако се Словаци за то изјасне на плебисциту, што је мало вероватно. Ћано је означио

¹⁰⁴ *Tajni arhivi grofa Čana (1936-1942)*, 244-245; *Grof G. Čiano, nav. delo*, 165.

¹⁰⁵ *AJ*, 37-30-217, 233-234

Румуне као кривце за ширење страха од Мађарске и њених намера. Мађарска само жели крајеве насељене мађарским становништвом. Што се тиче изјава о границама, Тано је сматрао да ниједна мађарска влада не би могла да да такву изјаву. Додуше, Мађарска би могла прихвати да је граница према Југославији коначна, али не и она према Румунији.¹⁰⁶

За грофа Тана и Италију је свакако било незгодно да се јасно определе између Југославије и Мађарске, односно да једној од њих две пруже потпуну подршку. Италија је желела да се Београд и Будимпешта приближе и да италијански утицај у њима ојача, са циљем да створи хоризонталну осовину која би зауставила продор Немачке. Како би и Мађарска и Југославија у том плану имале важно место, Тано је морао да буде обазрив у својим одговорима. Он је заиста током састанка са Христићем покренуо питање осовине коју би поред Југославије и Мађарске чиниле и Пољска и Бугарска.¹⁰⁷ Са друге стране, и Југославији је одговарало да одржава добре односе са Римом. Добри односи су умањили опасност од Италије, која је све до аншлуса сматрана за најопаснијег суседа Југославије. Након што је ту позицију преузела Немачка, ослонац на Италију је требало да умањи опасност од Рајха, исто као што су добри односи са Берлином пружали заштиту од Рима. Такође, Југославија је желела да искористи и италијански утицај на Мађарску како би обезбедила мађарску неутралност, чиме би Београд могао да остане ван евентуалног рата око Судетске области. То су били главни разлози због којих је Стојадиновић током чехословачке кризе желео да усклади своју политику са Италијом. Међутим, исто као што је Београд тражио од Рима да обезбеди неутралност Будимпеште, тако је и Будимпешта желела да уз помоћ Рима обезбеди неутралност Београда, како би могла да се прошири на рачун Чехословачке.

¹⁰⁶ АЈ, 37-30-217, 236-237, Извештај посланика Христића, 4. 10. 1938. године

¹⁰⁷ Исто, 238.

Мађарска и југословенска неутралност. Бледски споразум

Зближавање Мађарске и Југославије је поред Италије подстицала и Немачка. Обе силе осовине су се надале да би споразумом Будимпеште и Београда могле да разбију Малу антанту. Немачка је то желела како би Мађарска могла да свом снагом нападне Чехословачку (уместо да ратује са целом Малом антантом), а Италија је у привлачењу Југославије видела надокнаду за губитак свог утицаја у Аустрији након аншлуса. Иако Стојадиновић није веровао да Мала антанта може да се супротстави Немачкој, он је знао да су обавезе савезница према Мађарској и даље актуелне. Стојадиновић није желео ни да се Мађарска прошири на рачун Чехословачке, јер би то онда могло да води проширењу Мађарске и на рачун Југославије. Са друге стране, Мађарска је страховала од снаге обједињене Мале антанте, па је желела да Југославија остане неутрална како би она могла да нападне Чехословачку.¹⁰⁸ Поред сила осовине, и западне демократије су подржавале преговоре између Мале антанте и Мађарске. Британија и Француска су се надале да ће ти преговори резултирати споразумом којим ће бити осигуран мир у Средњој Европи.¹⁰⁹

Немачка је потпомагала зближавање Будимпеште и Београда још од лета 1936, када је Хитлер то питање покренуо током посете регента Хортија Берхтесгадену. Ни Хорти ни Кања, мађарски министар иностраних послова, нису били одушевљени том идејом, сумњајући да Стојадиновић искрено жели споразум са њиховом земљом. Ипак, морали су да попусте под притиском Немачке, а касније и Италије. Међутим, током првих неколико месеци преговора није постигнут већи резултат, јер се није журило ни Стојадиновићу ни Мађарској. Такође, Стојадиновић је тражио и да Мађарска преговара са целом Малом антантом, а не само са Југославијом.¹¹⁰

Питање зближења Мађарске и Југославије за Немачку постаје нарочито актуелно крајем 1937. и почетком 1938. године, односно након почетка остваривања планова уперених против Чехословачке. Тако је Хитлер током Стојадиновићеве посете Берлину нудио да Немачка буде гарант споразума између две суседне државе, обећавајући чак и то да ће Немачка напасти Мађарску уколико би она повредила државни интегритет

¹⁰⁸ D. Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope II*, 85-86, 91.

¹⁰⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 376.

¹¹⁰ D. Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope II*, 87, 92-94.

Југославије. Стојадиновић је међутим и даље сматрао да преговоре са Мађарском треба наставити заједно са остатком Мале антанте.¹¹¹

Пошто након аншлуса није добила ни део Бургенланда, чему се надала, Мађарска је желела да искористи тежак положај у ком се нашла Чехословачка. Премијер Мађарске Дарањи је у новембру 1937. током своје посете Рајху обећао да ће Мађарска учествовати у војној ликвидацији Чехословачке у замену за територијалне добитке на рачун Прага. Мађарски генералштаб је још у фебруару 1938. завршио план напада на ту земљу који је подразумевао садејство немачке војске.¹¹² Међутим, Мађарска се бојала рата са земљама Мале антанте ако би тако нешто учинила, па се обратила Немачкој и Италији, у нади да ће оне моћи да обезбеде југословенску неутралност. Тако су Мађари у фебруару 1938. обавестили Рајх да они не могу напасти Чехословачку када то буде учинила Немачка, осим ако не би били потпуно сигурни да Југославија неће напасти Мађарску. Нудили су да у замену за југословенску неутралност признају као коначну тадашњу мађарско-југословенску границу, а од Немачке су очекивали да пружи војну гаранцију за овакав договор. Мађари су у меморандуму за немачку владу из априла 1938. поновили сличну понуду.¹¹³

Колико је Немачкој било важно да придобије Југославију показује и то што је у јуну 1938. године Хитлер послао по посебном куриру дарове за председника владе и његову супругу. Стојадиновић је добио Хитлерову фотографију са посветом у сребрном оквиру, а његова супруга касету са накитом.¹¹⁴ Међутим, упркос настојањима Немачке да придобије Београд и да се преговори Мађарске и Југославије што пре окончају како би Мала антанта била разбијена, већег помака није било током прве половине 1938. године. Наиме, од свих чланица Мале антанте управо је Чехословачка била најзаинтересованија да се преговори што пре окончају, како би макар мало побољшала свој врло тежак међународни положај. Међутим, Мађарска је била спремна да преговара са Југославијом, па и са Румунијом, али није желела да преговара са Прагом, ишчекујући да види какав ће бити резултат кризе око

¹¹¹ DGFP, Series D, Volume V, 225, 228-229.

¹¹² З. Сладек, *нав. дело*, 234; V. K. Volkov, *нав. дело*, 18-19; D. Лукач, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope II*, 209.

¹¹³ DGFP, Series D, Volume V, 239-241, 266-267.

¹¹⁴ D. Biber, „O padu Stojadinovićeve vlade“, 17 (napomena 28).

Судетске области. Мађарски министар иностраних послова је чак изјавио да не жели да преговара „са мртвацем“.¹¹⁵

Убрзо након Стојадиновићевог састанка са грофом Ћаном у Венецији, мађарски председник владе Имреди и министар иностраних послова Кања посетили су Рим. Њих двојица су 18. јула 1938. водили разговор са Мусолинијем, ком је присуствовао и гроф Ћано. Имреди и Кања су изразили спремност да интервенишу у евентуалном сукобу, али тек након Немачке. Ипак, желели су да од италијанских званичника сазнају какво ће бити држање Југославије, односно да ли ће она остати неутрална или не. Кања се жалио на Стојадиновића, тврдећи да је његово противљење главни разлог због ког две земље још увек нису постигле споразум. Ћано је пренео Стојадиновићеве речи из Венецији, рекавши да ће Југославија једино напасти Мађарску уколико Мађарска једнострано нападне Чехословачку. Дуче је Мађарима саветовао да остану по страни, а потом додао да он жели да се односи између Будимпеште и Београда толико поправе да Југославија на крају пристане да приђе Римским споразумима. Тиме се Италија поново вратила идеји о хоризонталној осовини. Ћано је мислио да су Мађари желели да покваре односе између Рима и Београда, што по њему никако није долазило у обзир. Он је мислио да Београдске споразуме треба одбацити због заузимања Албаније, а не зато да би се задовољили Мађари.¹¹⁶

И Немачка је саветовала Мађарску да не реагује пребрзо и тиме увуче Југославију у рат. Они су након више од годину дана покушавања да обезбеде споразум Београда и Будимпеште схватили да је још увек рано за потпуно кидање веза унутар Мале антante. Мађари нису били задовољни оваквим држањем сила осовине. Ћано је сматрао да је Кања током посете Италији показао неку врсту љубоморе због добрих односа које је Југославија имала и са Немачком и са Италијом. Кања је чак Ћану отворено рекао: „Несрећа Угарске је у томе што су се Ћано и Геринг заљубили у Стојадиновића“.¹¹⁷

Увидевши да су њени дотадашњи покушаји да склопи билатерални споразум са Југославијом и обезбеди њену неутралност пропали, Мађарска се вратила преговорима са Малом антантом као целином. Ти преговори су резултирали 23. августа 1938. склапањем

¹¹⁵ V. K. Volkov, *nav. delo*, 22; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 640.

¹¹⁶ *Tajni arhivi grofa Čana (1936-1942)*, 240-242; Grof G. Ciano, *nav. delo*, 165.

¹¹⁷ Grof G. Ciano, *nav. delo*, 146; DGFP, Series D, Volume V, 290-291; D. Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope II*, 212.

Бледских споразума, током последњег састанка Сталног савета Мале антанте. Овим споразумом је Мађарској призната равноправност у наоружању, али су се она и чланице Мале антанте обавезале да неће употребљавати силу у својим међусобним односима. Међутим, Мађарска је споразум о мањинама постигла само са Југославијом и Румунијом, али не и са Чехословачком. Зато је било одлучено да се преговори Прага и Будимпеште наставе, а да се остали споразуми објаве тек након што ти преговори буду завршени. Споразум је различито тумачен. Мађарска се надала да је овим споразумом изоловала Чехословачку од њених савезница, док је Чехословачка пак сматрала да је на Бледу ипак очувано јединство савеза. Румунија и Југославија су се надале да је отклоњена опасност од мађарског напада на Чехословачку, што даље значи да њих две неће морати да улазе у сукоб како би браниле Праг.¹¹⁸ Задовољна је била и Италија, која је већ дуго желела овакав споразум у нади да ће тако лакше зауставити ширење немачког утицаја. Једино је потпуно другачије расположење владало у Берлину, јер су Немци сматрали да након Бледских споразума Мађарска неће помоћи њихове планове о нападу на Чехословачку. Зато су се мађарски званичници морали правдати током посете Немачкој. Кања је истог дана када су споразуми на Бледу склопљени у разговору са Фон Рибентропом тврдио да је Мађарска спремна да нападне Чехословачку, али само ако Југославија остане неутрална. Исти став су заузели и Имреди и регент Хорти пред фирером. Мађари су такође обећали да неће ратификовати споразуме док не буде решено питање мађарске мањине у Чехословачкој.¹¹⁹

Бледски споразум дакле није отклонио све недоумице које је Мађарска имала везано за држање Југославије, с обзиром да је и даље од Немачке тражила да Југославија мора да буде неутрална уколико Рајх жели да се Мађарска укључи у рат. Са друге стране, ни Југославија није била потпуно сигурна да Мађарска неће прибегавати сили приликом истицања својих захтева на рачун Чехословачке. То се јасно показало током септембра, када је Мађарска користила врхунац кризе у којој се чехословачка држава нашла како би истакла своје територијалне захтеве према Словачкој и Закарпатју.

¹¹⁸ М. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 250; З. Сладек, *нав. дело*, 236; V. K. Volkov, *нав. дело*, 24; D. Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope II*, 213-214.

¹¹⁹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 640-641; DGFP, Series D, Volume II, 609-611; V. K. Volkov, *нав. дело*, 25-26.

Последње заседање Мале антанте. Југословенска влада и септембарска криза

Последња седница Сталног савета Мале антанте одржана је 21-22. августа 1938. године на Бледу. Поред већ поменутог склапања споразума са Мађарском, ова седница је била значајна и због разговора који су вођени о све већем притиску који је Трећи рајх вршио на Чехословачку. Стојадиновић је упозорио чехословачког министра Крофту да Немачка не искључује могућност оружаног сукоба уколико не буду били испуњени захтеви судетских Немаца. То је очигледна промена у односу на оно што је Стојадиновић говорио приликом претходног заседања Мале антанте у Синаји, када је сматрао да Немачка жели да се ова криза заврши на миран начин. Немачки посланик у Београду је претходно упозорио Стојадиновића да ће Немачка „предузети све мере“ уколико Чехословачка не испуни све захтеве судетских Немаца. Румунски министар Комнен је додао да је и немачки посланик у Букурешту изнео сличан став. Додао је и да Румунија није пристала да пропусти Црвену армију, што уосталом и не би било могуће јер нема одговарајућих железничких пруга. Заправо, обе савезнице су желела да утичу на Чехословачку да буде попустљивија према немачким захтевима како би се све завршило мирно. Крофта је са друге стране говорио како његова земља не може да изврши самоубиство, али да се она узда у савете и помоћ Британије и Француске.¹²⁰

У време одржавања конференције на Бледу појавиле су се и гласине да Немачка покушава да убеди Стојадиновића да дозволи немачким трупама да прођу преко мађарске територије да би напале Чехословачку. Ипак, на заседању Мале антанте Стојадиновић је изјавио да ће он Мађарску сматрати саучесником ако би она на овај начин помогла Немачкој. Стојадиновић је био видно забринут, а британском отправнику послова је рекао да жели да по сваку цену избегне било који потез који би изазвао немачко незадовољство, свестан колика опасност прети Југославији са севера. Упркос жељи да не увреди Немачку, Стојадиновић је ипак Немцима рекао да ће у случају мађарске агресије на Чехословачку Југославија бити принуђена да испуни своје обавезе.¹²¹

Конференцији на Бледу је присуствовао и Милош Црњански, тада дописник Централног пресбирора из Рима. Он је забележио да је и пре почетка конференције било

¹²⁰ АЈ, 37-31-231, 402-403, Белешке Милана Стојадиновића са заседања Мале антанте на Бледу, 21-22.8.1938; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 662; М. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 249-250.

¹²¹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 663.

јасно да Југославија намерава да се дословице држи онога што пише у споразуму Мале антанте, односно да ће бранити Чехословачку само од мађарског напада, али не и од Рајха. Расположење чехословачке делегације је описао као „мртвачко“. Дошло је и до вербалног сукоба између чехословачког аташеа за штампу у Београду и Станислава Винавера, тада аташеа за штампу у Прагу. Винаверу је његов колега пребацивао да је Југославија издала Чехословачку.¹²²

Црњански је имао прилику и да разговара са Стојадиновићем пре свог повратка за Рим. Стојадиновић је одбацивао тврдње италијанске штампе да је напустио Чехословачку. Рекао је да он није напустио Малу антанту јер није иступио из тог савеза. Председник владе је чак дозволио Црњанском да саопшти италијанској штампи да Југославија нема намеру да напусти Малу антанту, али је то зауставио Христић, посланик у Риму. Христић је сматрао да је за Југославију најважније да избегне улазак у рат, односно да остане неутрална и да не даје никаква обећања Чехословачкој да ће је бранити.¹²³

Стојадиновић је непосредно након завршетка заседања на Бледу поново разговарао са немачким послаником у Београду, Виктором фон Хереном. Пренео му је да је на конференцији покушао да убеди Крофту да Праг треба да буде попустљивији у преговорима, јер Немачка неће дозволити да ти преговори трају вечно. У овом разговору је Фон Херен настојао да сазна од југословенског председника владе да ли би Југославија и Румунија сматрале за *casus foederis* напад немачких трупа на Чехословачку који би дошао преко мађарске територије. Стојадиновић је избегавао да да конкретан одговор, тврдећи да све зависи од тога какав би став Мађарска тада заузела. Међутим, немачки посланик бележи да се Стојадиновић није успротивио када му је рекао да по тексту савеза Мале антанте тако нешто не би било *casus foederis*.¹²⁴

Настојања југословенске владе да избегне учешће у рату и очува неутралност нису изненађујућа ако се у обзир узме потпуна неспремност војске за рат. У току 1938. године војне власти су у више наврата указивале на лоше стање у војсци. Тога је свакако био свестан и Стојадиновић, иако је јавно говорио о одличном стању у војсци.¹²⁵ Јула 1938.

¹²² М. Срнијански, *nav. delo*, 364, 369.

¹²³ Исто, 370-372.

¹²⁴ DGFP, Series D, Volume II, 668-669.

¹²⁵ Један пример је Стојадиновићева тврдња из фебруара 1938, када је пред Финансијским одбором Народне скупштине рекао да би милион југословенских војника могло да има кључну улогу у рату (D. Лукач, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope II*, 130)

године је министар војске и морнарице Љубомир Марић наредио да се направи нови ратни план. Он је сматрао да је због прилика у међународним односима могуће да на јесен избије рат у Европи. Требало је нарочиту пажњу обратити на рат против Мађарске коју би помагала Немачка као савезница. Нови ратни план је 17. септембра потписао начелник Главног генералштаба, генерал Милутин Недић.¹²⁶

У оквиру израде овог ратног плана требало је извршити и процену прилика у војсци. У извештају од 27. августа је указано на бројне проблеме. Закључено је да индустрија није довољно развијена за ратну производњу, јер се није довољно размишљало о земаљској одбрани. Процењено је да у земљи има довољно хране за војнике за свега 12 месеци, што значи да војска не би могла да води дужи рат. Цивилно становништво је било потпуно неприпремљено за напад из ваздуха, а није имало ни одговарајућу заштиту од бојних отрова. У извештају Главног генералштаба од 31. августа забележено је да су: „главни недостаци у материјалној опреми наше војске и ваздухопловства такви да јој ратну готовост смањују у великој мери. Ови недостаци су били толико велики да је Главни генералштаб упозоравао да се велики део војске и ваздухопловства не може мобилисати како је било предвиђено. Процењено је да недостаје чак 4.365.874.117 динара како би ови недостаци били отклоњени. Насупрот лошој опремљености војске, Главни генералштаб је врло позитивно оценио и војнике и њихове старешине, па на крају закључује да би они представљали „борбену силу првог реда“ уколико би били опремљени на одговарајући начин.¹²⁷

Ови проблеми у војсци нису били непознати ни другим државама, па ни Чехословачкој. У октобру 1937. су одржани маневри југословенске војске, на којима су се могли уочити сви горенаведени проблеми. Британски војни изасланик је стекао утисак да су старији официри некомпетентни, да је војска слабо материјално опремљена, а једино је позитивно оценио војнике и млађе офицере. Закључио је да је након ових војних вежби југословенска војска морала да изгуби знатан део свог престижа код других земаља. Како је Румунија већ сматрана за војнички слабу државу, начелник чехословачког Генералштаба је био потпуно разочаран, схвативши да неће моћи да очекује неку знатнију помоћ од својих савезника. Били су разочарани и Французи, иако су они били најбоље упознати са

¹²⁶ *Aprilski rat I*, 38-40.

¹²⁷ Исто, 49-58.

стањем у војсци. Британски изасланик, потпуковник Стронц, је касније сазнао и да су Италијани били толико задовољни овако лошим стањем југословенске војске да су одлучили да део војника пребаце са своје источне границе тамо где су потребнији. Потпуковник долази до истог закључка до ког је дошао и Главни генералштаб неколико месеци касније, а то је да се југословенска војска мора хитно модернизовати.¹²⁸

Односи чехословачке и југословенске владе су остали добри током лета, а две владе су нарочито блиско сарађивале у односу према Мађарској. Међутим, ситуација је била другачија када се радило о Немачкој. Почетком септембра британски отправник послова Шоун је разматрао како би Југославија могла да реагује у зависности од тога којим путем ће се даље развијати ситуација око Чехословачке. Овоме је претходио разговор који је Шоун имао са кнезом Павлом 7. септембра. Шоун је сматрао би Југославија заузела став ишчекивања ако Чехословачку нападне само Немачка. Ако би Мађарска дозволила немачким трупама да нападну Чехословачку са њене територије југословенска влада би се трудила да добије на времену, али би ипак морала да предузме и нешто више од дипломатског протеста. Шоун у том случају не искључује бар делимичну мобилизацију. Уколико мађарске трупе нападну Чехословачку, Шоун мисли да би Југославија морала да изврши потпуну мобилизацију под притиском јавног мњења, али би се југословенска влада тешко одлучила да уђе у рат. То би једино учинила уколико би била сигурна да ће Велика Британија и Француска помоћи, или да ће бар Италија бити неутрална. Кнез Павле је у разговорима са британским послаником тврдио да би Југославија радо следила политику британске владе, али она не може ништа учинити ако је савезништво Италије и Немачке одсече од западних демократија.¹²⁹

Фон Херен је у свом извештају од 12. септембра процењивао да и кнез Павле и Милан Стојадиновић желе да по сваку цену избегну конфликт са Немачком. Они ће ту политику моћи да воде уколико дође до рата Немачке и Чехословачке за Судетску област. Међутим, ако би се рат проширио учешћем Мађарске, војска и народ би инсистирали да се прекине са политиком неутралности.¹³⁰ У овоме се немачке процене у великој мери поклапају са британским. Немачки посланик се три дана након писања овог извештаја састао са председником владе, истог дана када су се Хитлер и Чемберлен састали по први

¹²⁸ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 595-597.

¹²⁹ Исто, 631; V. K. Volkov, *nav. delo*, 28.

¹³⁰ DGFP, Series D, Volume II, 747-749.

пут. Стојадиновић је тада рекао да је једино решење ове кризе у пружању права на самоопредељење судетским Немцима. Фон Херен је забележио да је Стојадиновић ово питање видео на исти начин као и аустријско, односно да је сматрао да се поново ради о унутрашњем питању немачког народа.¹³¹ Дакле, Стојадиновић није више сматрао да се ради о унутрашњем питању Чехословачке, као у време мајске седнице Мале антанте у Синаји. Њему је свакако било јасно да је постало нереално очекивати да судетски Немци остану унутар граница Чехословачке.

Ситуација се додатно закомпликовала када су Мађарска и Пољска, на подстицај Немачке, изнеле 21. септембра своје територијалне претензије према Чехословачкој. Праг се зато обратио својим савезницама са питањем шта намеравају да учине ако Мађарска дозволи пролаз немачким трупама преко своје територије. Стојадиновић је чехословачком посланику Липи обећао да ће му дати јасан одговор чим се буде консултовао са својим румунским колегом Комненом.¹³² Истог дана Стојадиновић је разговарао и са пољским послаником. Он је показао разумевање према пољским претензијама ка Тјешинској области, али се његов став потпуно променио када се разговор пребацио на мађарске претензије. За Југославију је било неприхватљиво да се изађе у сусрет мађарским захтевима, јер би то био увод у стварање Велике Мађарске, која би била опасност и за Југославију. Стојадиновић је рекао пољском посланику да ће Југославија испунити своје обавезе из Мале антанте, али да он лично не верује да ће заиста доћи до сукоба са Мађарском. Додао је и да ако Чехословачка преда део своје територије Мађарској путем споразума, онда обавезе Мале антанте више не важе.¹³³ Дакле, крајем септембра Стојадиновић већ отвара питање да ли Мала антанта може опстати након промена кроз које Чехословачка пролази.

Ово питање Стојадиновић је отворио и у документу који је предао румунском отправнику послова у Београду. Отправник послова Геблеску се састао са Стојадиновићем 21. септембра како би две земље могле да ускладе свој став у тренутној кризи. Стојадиновић се у овом документу питао да ли Мала антанта уопште постоји, сматрајући да Чехословачка након пристанка да уступи део своје територије Немачкој више није она

¹³¹ DGFP, Series D, Volume II, 803; V. K. Volkov, *nav. delo*, 29;

¹³² V. K. Volkov, *nav. delo*, 31-32.

¹³³ Исто, 33-34.

држава са којом је склопљен савез.¹³⁴ Југословенски председник владе је сматрао да би помоћ Чехословачкој против Мађарске и Пољске водила конфликту и са Немачком и Италијом, јер ове две земље подржавају њихове захтеве. Такође, како Пољска подржава Мађарску, и савез Румуније и Пољске би био доведен у питање. Стојадиновић је такође обавестио Комнена да је затражио од Италије и Немачке да утичу на Мађарску како би се она држала по страни, чиме Југославија и Румунија не би морале да интервенишу. Он је сматрао да би заједнички улазак у рат значио само заједничку катастрофу.¹³⁵

Дан након што су се Стојадиновић и Геблеску састали, посланство Румуније у Београду је послало извештај о ставу који би могла да заузме југословенска влада. Стојадиновић сматра да је сада са правне тачке гледишта упитно да ли Мала антанта постоји, јер је Чехословачка пристала да се одрекне дела своје територије. Он се такође бојао да би се Југославија и Румунија могле сукобити са Италијом и Немачком ако се супротставе претензијама Мађарске и Пољске, јер оне те претензије подржавају. У том случају нико не би могао да помогне Београду и Букурешту као савезник у том сукобу. Сматрао је и да се мађарском и пољском народу не може ускратити право на самоопредељење. Веровао је да након Бледског споразума више заправо и не постоји прави спор између Румуније и Југославије са једне и Мађарске са друге стране. Међутим, румунског министра иностраних послова је бринуло то што је Стојадиновић сматрао да њихове две земље везују династичке везе и везе из Балканског споразума. Он је изостављао споразум из Мале антанте, уперен против Мађарске, која је Румунију и највише бринула. Зато је он у телеграму који је истог дана послат у Београд подсетио Стојадиновића на овај уговор, додајући да Југославија и Румунија имају „историјску одговорност“ да бар дипломатским путем спрече припајање Словачке Мађарској, јер би то било увод у ревизију мировних уговора.¹³⁶

Румунија је прихватала тезу да након одлуке Прага да уступи део своје територије савез Мале антанте више није на снази. Румунски министар двора Урдарјану је 23. септембра рекао пољском посланику да краљ Карол сматра како је правно и фактичко

¹³⁴ Овде се мисли на одлуку чехословачке владе да прихвати ултиматум Британије и Француске, упућен два дана раније, о уступању већински немачких области Рајху. Чехословачка је прво овај захтев одбила, али је морала да попусти под притиском Лондона и Париза (М. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 291-292)

¹³⁵ АЈ, 37-30-223, 587-589; V. K. Volkov, *nav. delo*, 34; М. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 273-274; G. Popi, *nav. delo*, 180.

¹³⁶ G. Popi, *nav. delo*, 185-186.

стање измењено у односу на период настанка Мале антанте, због чега су Југославија и Румунија слободне од својих обавеза. Краљ је одлучио да Румунија не реагује уколико мађарске трупе уђу на тло Чехословачке.¹³⁷ Румунија је у потпуности делила став Југославије да не треба ићи даље од обавеза које постоје у савезничким уговорима, дакле била је спремна да брани Праг само од Мађарске. Ово је Комнен саопштио средином септембра француској влади. За Румунију је било неприхватљиво и да пропусти совјетске трупе. Тако је 19. септембра начелник румунског Генералштаба рекао југословенском војном изасланику у Букурешту да тако нешто не долази у обзир. Румунија је претходно (14. септембра) обавестила сва дипломатска представништва да није постигла никакав споразум са Совјетима о проласку њихових трупа преко њене територије, демантујући на тај начин гласине које су се појавиле. Могуће је да је овакве гласине ширило Министарство иностраних послова у Прагу како би натерало своје савезнице да се изјасне и испуне своје савезничке обавезе¹³⁸

Чехословачки посланик Липа је 22. септембра имао информације да Југославија неће напасти Мађарску ако она само буде пропустила немачке трупе. Липа је у три наврата подсећао Стојадиновића на питање које му је поставио, али ни до 24. септембра није добио одговор. Посланик је јавио Прагу да је од Андрића, помоћника министра иностраних послова, сазнао да је Комнен у Женеви демантовао да ће Румунија помоћи Чехословачку, као и да ће дозволити пролаз Црвеној армији. Истога дана када је Липа ово телеграфисао у Праг, југословенска влада је још једном уверавала Италију да ће она остати неутрална у сваком случају.¹³⁹

Како би добио сигурније информације о ставу Југославије, британски посланик Кемпбел се 24. септембра са Миланом Стојадиновићем. Међутим, Стојадиновић је вешто избегавао да пружи било каква конкретнија обавештења. Једино је открио да су предузете одређене мере предострожности. Британско посланство је сазнало да се под тим мерама мисли на позивање неколико пукова резервиста и слање неколико пукова на мађарску границу, али да је по свему судећи одбијен предлог министра војске и морнарице да се изврши општа мобилизација. Кемпбел је закључио да ће Југославија настојати да што

¹³⁷ V. K. Volkov, *nav. delo*, 35.

¹³⁸ G. Popi, *nav. delo*, 180-181.

¹³⁹ Milan Sovilj, *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939-1941: od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie*, Praha 2016, 28-29; V. K. Volkov, *nav. delo*, 37-38.

дуже остане по страни уколико рат избије, али да ће се ипак одредити за Британију и Француску. Ипак, додао је да је француско-британски план за Чехословачку виђен као знак слабости, па је стога Југославија још одлучнија да се држи по страни.¹⁴⁰

Страх од уласка Мађарске у рат или од њеног превеликог јачања је донекле био ублажен када су Мађари 22. септембра изјавили да Бледске споразуме признају као коначне у односу са Југославијом. Стојадиновићу је због овога било врло драго, а на његов предлог они су исту изјаву дали два дана касније и за Румунију.¹⁴¹ Ипак, Румунија и Југославија су и даље пажљиво пратиле даље кораке мађарске владе и наставиле су да усклађују своју политику. Зато су се 25. септембра у Суботици састали Стојадиновић и Комнен. Њих двојица су се сложила да обавезе Мале антанте више не важе јер је Чехословачка предала део своје територије. Договорено је да ако дође до рата две државе остану по страни, бар за прво време. Питање одговора на чехословачки захтев за помоћ није ни разматрано. Договорено је да две државе не проширују своје обавезе према Прагу и да сачекају даље одлуке Париза и Лондона.¹⁴² Током састанка у Суботици Комнен је изразио бригу због евентуалног успостављања заједничке пољско-мађарске границе. То би довело до увећања мађарске територије и њеног угледа. Бојао се и тога да би Мађарска могла да нападне Чехословачку и увуче Југославију и Румунију у рат. Зато је тражио од Стојадиновића да замоли Геринга да саопшти Мађарима како се Немачка противи и заједничкој граници и њиховом нападу на Чехословачку, што је Стојадиновић обећао да ће учинити.¹⁴³

Већ сутрадан, 26. септембра, Андрић је затражио од мађарског посланика да му саопшти на које делове Чехословачке Мађарска заправо полаже претензије. Изјавио је да је спреман да посредује између Прага и Будимпеште уколико се Мађарска ограничи само на пограничне делове Чехословачке, насељене већински мађарским становништвом, и ако се Мађарска јавно одрекне претензија према Југославији. Мађарска ово није могла да прихвати, бојећи се да би јој онда и румунска влада тражила сличну изјаву. Будимпешта је желела Закарпатје и Словачку, па је преко Пољске и Немачке покушала да убеди Југославију да према јој не прети никаква опасност. Исти став је Мађарска имала и

¹⁴⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 632.

¹⁴¹ DGFP, Series D, Volume V, 306; V. K. Volkov, *nav. delo*, 38-39.

¹⁴² V. K. Volkov, *nav. delo*, 38.

¹⁴³ J. Hoptner, *nav. delo*, 142; G. Popi, *nav. delo*, 183.

почетком октобра, након склапања Минхенског споразума. Пољска је подржала Мађарску, али Немачкој није одговарало превелико јачање Будимпеште. Зато је Геринг југословенском посланику Цинцар-Марковићу рекао да је Немачка спремна да Југославији и Румунији пружи војну заштиту од Мађарске уколико те две земље остану неутралне.¹⁴⁴ Наступајући као арбитар у односима подунавских држава, Немачка је могла да их на тај начин веже за себе.

Крунски савет је заседао у Београду 28. септембра, али није тачно познато о чему је расправљао. Чехословачки посланик Липа је претпостављао да је одлучено да Стојадиновић не потврђује обавезе према Чехословачкој у односу на Мађарску и да одложи заједнички одговор са Румунијом док не прође конференција у Минхену.¹⁴⁵ Истог дана су се поново састали Стојадиновић и британски посланик Кемпбел, који је затражио хитан пријем код председника владе. Они су се састали након што се прочула вест да је сазвана конференција у Минхену. Стојадиновић је са дивљењем говорио о Чемберленовој политици, али опет није желео да отворено саопшти свој став. Међутим, он се позвао на Чемберленову изјаву по којој се од држава може очекивати да се боре само уколико су им витални интереси угрожени, додајући да то није случај са Југославијом.¹⁴⁶

Истог дана када је одржана седница Крунског савета Стојадиновић је одговорио на румунску молбу о упућивању демарша великим силама. Наиме, бојећи се да би мађарске претензије могле да воде потпуној ревизији Тријанонског уговора, Румунија је желела да Југославија прихвати да се заједно са Румунијом обрати свим великим силама, као и Варшави и Будимпешти. Требало је ставити до знања да Београд и Букурешт не желе да нападну Мађарску, али да ипак не могу да мирно посматрају припајање Словачке тој земљи. Стојадиновић је пристао да се упути заједнички демарш великим силама због Чехословачке, али је сматрао да треба сачекати резултате конференције у Минхену.¹⁴⁷

Како су Румунија и Југославија биле и чланице Балканског споразума, оне су се консултовале и са Грчком и Турском. И Атина и Анкара су изражавале спремност да помогну само ако би била нападнута нека од чланица овог савеза, али не и да бране Чехословачку. Стојадиновић је 29. септембра јавио Комнену да Грчка и Турска не мисле

¹⁴⁴ DGFP, Series D, Volume II, 922; *Documents on German Foreign Policy, Series D, Volume IV, The Aftermath of Munich (October 1938- March 1939)*, Washington 1951, 8-9; V. K. Volkov, *nav. delo*, 40-41.

¹⁴⁵ V. K. Volkov, *nav. delo*, 42-43.

¹⁴⁶ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 633.

¹⁴⁷ G. Popi, *nav. delo*, 183.

да је сада прави тренутак за упућивање демарша Мађарској. Такође, обавестио је Комнена да се обратио и Берлину због Мађарске, али да је Берлин такође против упућивања демарша. Стојадиновић поново закључује да треба сачекати резултате Минхенске конференције.¹⁴⁸

За југословенску владу се у кризи око Судетске области појавио и проблем јеврејских избеглица. Са јачањем немачког утицаја и у другим земљама Средње и Југоисточне Европе се отварало јеврејско питање. Тако се о Јеврејима расправљало и на последњем заседању Мале антанте, на Бледу. Крофта је процењивао да у његовој земљи живи око 400.000 Јевреја.¹⁴⁹ Било је за очекивати да ће барем део Јевреја који су живели у Судетској области настојати да је напусти пре него што она дође под немачку власт. Југославија је била важна тачка на путу Јевреја од Европе ка Палестини. Прва важна станица након уласка у Југославију је био Загреб, а бригу о јеврејским избеглицама је на себе преузео Савез јеврејских вероисповедних општина. Југословенске власти су испрва биле толерантне према овим избеглицама, али након аншлуса почињу да уводе прва ограничавања њиховог уласка у земљу. Разлог за то је био све већи број избеглица, али и притисак Немачке и јачање антисемитизма у самој Југославији. Влада је теже издавала улазне визе, појачала је контроле на границама, али је повремено и забрањивала транспорт Јевреја ка Палестини преко југословенске територије.¹⁵⁰ Југословенско Министарство унутрашњих послова је 23. септембра, у жеку септембарске кризе у Чехословачкој, затражило да Министарство иностраних послова и дипломатска представништва Југославије спрече долазак, транзит или боравак Јевреја који су чехословачки држављани, или су бивши немачки или аустријски држављани настањени у Судетској области, уколико они немају специјално одобрење МУП-а. Министарство је овај захтев образлагало тим да се очекује скоро промена политичких прилика, као и повећаним бројем јеврејских избеглица (нарочито из Мађарске и Чехословачке) који су почели да долазе у Југославију. МИП је сматрао да се оваква ограничења не могу спровести због техничких немогућности, али је

¹⁴⁸ М. Ванку, „Дипломатија Југославије и Румуније уочи Минхена 1938.“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 38 (1988), 56-57.

¹⁴⁹ АЈ, 37-31-231, 403-404, Белешке Милана Стојадиновића са заседања Мале антанте на Бледу, 21-22.8.1938. године

¹⁵⁰ М. Ристовић, *У потрази за уточиштем: југословенски Јевреји у бекству од Холокауста 1941-1945*, Београд 1998, 23-24; Н. Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, Београд 1997, 130-132, 135.

МУП инсистирао на њима.¹⁵¹ Ограничења су и у наредном периоду пооштравана за улазак Јевреја који су били страни држављани, али није било дискриминације Јевреја који су били југословенски држављани, упркос појединим инцидентима. Такође, гласине са краја 1938. године да Југославија намерава да уведе антијеврејско законодавство су се показале као неосноване.¹⁵²

Поред Мађарске, за владу је проблем представљало и држање народа, који није подржавао спољну политику Милана Стојадиновића и чије су симпатије у овој кризи биле на страни Чехословачке. И немачком посланику је било јасно да су ови догађаји јачали страх од Немачке, али и солидарност са Чехословачком. Влада је донела одлуку о забрани београдског дневног листа *Правда*, и иначе ненаклоњеног влади, који је писао са симпатијама о Чехословачкој, а својим антинемачким ставом је у више наврата изазивао негодовање представника Трећег рајха. Петар Сокић, директор овог листа, је био ухапшен. Полиција је у редакцији листа нашла летке против државе и династије и тврдила је да је *Правда* финансирана из иностранства, односно од француске и чехословачке владе. Забрана *Правде* привукла је пажњу штампе некилико европских земаља. Немачка, пољска и мађарска штампа су биле задовољне овом одлуком. Са друге стране, француска штампа је писала о великом узнемирењу које је ова одлука изазвала у целој земљи.¹⁵³

Како би онемогућио масовне демонстрације, Министар унутрашњих послова Коросец је 24. септембра донео одлуку о забрани зборова, договора и поворки. Забрањена су окупљања грађана на улицама и другим јавним местима. Од ове забране су изузета окупљања на пијацима, ради верских обреда, као и приредбе привредних, културних и хуманитарних организација. Међутим, и на таквим окупљањима су били забрањени политички говори. Забрана је донета „да би се у земљи сачувао потпуни мир и грађанска дисциплина и избегао сваки инцидент због догађаја у Европи“. Ипак, демонстрације нису биле спречене. Забрана је била повучена тек 9. октобра, два дана пред почетак предизборне кампање, у којој је своје место имао и Минхенски споразум.¹⁵⁴

¹⁵¹ М. Ристовић, *нав. дело*, 35-36.

¹⁵² *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 683.

¹⁵³ АЈ, Фонд Централног пресбироа Краљевине Југославије, 38-167-314, Југославија у страниој штампи, 13.9.1938; DGFP, Series D, Volume V, 315; Б. Симић, *нав. дело*, 125.

¹⁵⁴ *Време*, 25.9.1938. године; *Политика*, 25.9.1938, 10.10.1938. године; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 632.

Југославија и последице Минхенског споразума

Прва реакција југословенске владе на Минхенски споразум је био осећај олакшања јер је рат био избегнут. Југословенска провладина штампа је одражавала став владе, па се и она пре Минхенског споразума уздала у мирно решење кризе. Хитлеров говор са конгреса у Нирнбергу, у ком је он оштро напао Чехословачку, оптужујући је да жели да уништи судетске Немце, ова штампа је тумачила као отворена врата за договор.¹⁵⁵ Она је поздрављала састанке Хитлера и Чемберлена у Берхтесгадену и Бад Годесбергу, а совјетски радио је критиковала јер је позивао Чехословачку да пружи отпор немачким захтевима. *Време* је 26. септембра пренело текст *Самоуправе*, партијског листа Стојадиновићеве ЈРЗ, у ком се тврди да само Москва жели рат, а да агенти Коминтерне (југословенски комунисти) шире лажне вести како би народ гурнули у рат. Након састанка у Бад Годесбергу ова штампа је све чешће писала о томе како је Чехословачка грешила што се толико уздала у Британију и Француску, као и о слабости демократских држава пред тоталитарним државама, због чега су британски и француски посланици подносили жалбе.¹⁵⁶

Провладини листови су такође величали владину политику, оцењујући је као врло мудру и сматрајући да су последњи догађаји дали Стојадиновићу за право. Кривица за слом чехословачке државе је пребацивана и на Праг, јер се он превише уздао у помоћ савезника (а нарочито СССР-а), уместо да се угледа на Београд и споразуме се са својим суседима. Преношене су и речи оних који су хвалили Стојадиновићеву политику, нпр. речи белгијског председника владе. Признавано је да је Чехословачка својим жртвовањем очувала мир, али и поред свих симпатија Југославија није могла да јој помогне јер би онда и она сама страдала. Судбина Чехословачке би требало да буде лекција Југославији да се не ослања на колективну безбедност, већ да води реалну политику. Поред овога, изражавана је и нада да је конференција у Минхену отворила врата сарадњи четири велике европске силе, упркос разлици која постоји међу њиховим државним уређењима.¹⁵⁷

¹⁵⁵ *Време*, 13.9.1938. године

¹⁵⁶ АЈ, 334-ПО-2-15, 339, Стр. Пов. Бр. 2088/38; *Време*, 23.9. 1938, 26.9.1938; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 631-632.

¹⁵⁷ *Време*, 11.9.1938, 2.10.1938, 3.10.1938, 6.10.1938, 8.10.1938, 9.10.1938. године; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 634.

Натписи у провладиној штампи који су величали Стојадиновићеву политику након Минхенског споразума нису били нимало случајни, јер је Стојадиновић намеравао да распише изборе пре времена. Изобри су расписани 11. октобра 1938. године, непуне две недеље након Минхенског споразума. Расписани су за 11. децембар. Како су спољнополитички догађаји који су се одиграли у току године (аншлус и Минхенски споразум) изазвали бурну реакцију народа, један од кључних циљева Стојадиновићеве предизборне кампање је био да покаже да је његова спољна политика била најбољи избор за Југославију, иако није била популарна у народу. Требало је народу показати да га је та непопуларна, али мудра политика председника владе и кнеза Павла спасила од рата. У успех Стојадиновића су били уверени и Фон Херен и гроф Ћано, сматрајући да су догађаји око Чехословачке одузели опозицији аргументе да критикује владину спољну политику. Стојадиновић се такође надао да би догађаји око Чехословачке могли да воде удруживању свих унитаристичких снага у држави, што би неминовно водило слабљењу оних који су припадали федералистичком блоку.¹⁵⁸

Председник владе се у више наврата током предизборне кампање дотицао своје спољне политике. То је на пример учинио у говору који је одржао пред партијским функционерима 16. октобра у Београду. Говорио је да „рат никада није био наш програм“ и да је захваљујући упутствима кнеза Павла влада сачувала народ од авети рата. Додао је да Југославија није доживела ону панику коју су доживеле остале земље пред Минхенски споразум. Говор је завршио критикујући спољну политику коју је желела да води опозиција: „И да ова наша влада ништа друго за ову земљу није била учинила већ само то што није послушала непаметне савете господе из опозиције како треба водити спољну политику Југославије и што је ишла својим путем који се показао и доказао као једино исправан, као једино паметан – већ самим тим Краљевска влада је заслужила да добије пуно поверење целог нашег народа....Ми смо успели да нашој земљи сачувамо и мир и њене границе.“¹⁵⁹

Поред Стојадиновића, спољну политику су хвалили и његови министри. Министар унутрашњих послова Антон Корошец је на збору у Љубљани изјавио да је

¹⁵⁸ L. Deak, „Československo-juhoslovanské vzťahy v čase Mníchova“, u: *Минхенскиот договор и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, 91; Lj. Boban, *Маџек и политика Хрватске сељачке странке 1928-1941: из повјести хрватског питања I*, Загреб 1974, 363-364.

¹⁵⁹ *Политика*, 17.10.1938. године

спољнополитичка линија владе очувала: „мир на свим странама, очувала нас од сваке ратне несигурности и сачувала нам државну целину и углед државе“. За спољнополитичку оријентацију опозиције је рекао да је она: „у време последњих бурних дана доживела бродоломе“.¹⁶⁰ Спољну политику владе је величао и министар Ђура Јанковић у говору који је претходно горенаведеном говору председника владе. Исти став су изразили и министар трговине и индустрије Никола Кабаљин на збору у Огулину и министар Драгиша Цветковић на збору у Жагубици, док је министар Михо Крек на збору у Београду тврдио да је на пољу спољне политике Југославија најјача земља на Балкану и у Подунављу.¹⁶¹

Стојадиновић је хвалио и правдао спољну политику коју је водио и у својим мемоарима. Тврдио је да је он на време упозорио Бенеша да ниједна сила неће помоћи његовој земљи. Југославија ништа није могла да учини да помогне Чехословачкој, јер су велике силе већ одлучиле да мир спасу по цену распарчавања те државе. Он одбацује оптужбе да је крив за судбину Чехословачке, као и оптужбе да је сахранио Малу антанту. Мала антанта је била створена само против Мађарске, а Чеси су 1926. године одбили предлог Југославије, коју је тада угрожавала Италија, да се Мала антанта претвори у војни савез. Зато Стојадиновић на крају пита: „Ко је онда гробар Мале антанте?“¹⁶² Југословенски председник владе је свакако могао бити задовољан и ставом који је о спољној политици Југославије имао Хвалковски, нови министар иностраних послова Чехословачке. Хвалковски је југословенском посланику у Прагу рекао да ће му спољна политика Југославије служити као пример, жалећи што се и његова земља није попут Југославије споразумела на време са својим суседима, а нарочито са Немачком. Исти став је имао и Кучера, чехословачки посланик у Шведској. Што се тиче Мале антанте, Кучера је сматрао да након Минхенског споразума Чехословачка неће моћи да остане верна обавезама, односно да опстанак тог савеза зависи од Хитлерове воље.¹⁶³

Ипак, Стојадиновићева нада да ће му спољна политика помоћи да однесе победу на изборима није се остварила. На изборима је владина листа освојила 1.643.783 гласа, а листа опозиције коју је предводио Влатко Мачек је освојила 1.364.524 гласа. Дакле, разлика у корист владине листе није била ни 300.000 гласова. Стојадиновићева листа је освојила

¹⁶⁰ *Политика*, 17.10.1938. године

¹⁶¹ *Правда*, 18.10.1938; *Време*, 23.10.1938, 24.10.1938. године

¹⁶² М. Stojadinović, *nav. delo*, 473-476.

¹⁶³ АЈ, 37-29-211, 199, Телеграм посланика Протића, Стр. Пов. Бр. 284, 10.10.1938; АЈ, 37-29-211, 200, Телеграм посланика Протића, Стр. Пов. Бр. 300/II, 17.10.1938; АЈ, 37-31-227, 123

мање гласова него листа Богољуба Јевтића три године раније.¹⁶⁴ Иако Стојадиновић није очекивао велики успех код хрватских бирача, резултати које је остварио код српског народа су били разочаравајући. Минхенски споразум је имао потпуно супротан ефекат од оног који је Стојадиновић очекивао јер су симпатије народа ипак биле на страни Чехословачке. Председник владе није могао да придобије ширу подршку за политику која је била виђена као приближавање Берлину и Риму. И немачки посланик је сматрао да се неуспех владине листе може објаснити управо тим што је народ веровао да се Југославија претворила у вазала земаља осовине, због чега је највише кривио Стојадиновића. Упркос томе што је власт исход избора представљала као успех, њена листа би заправо изгубила изборе да није било гласова националних мањина.¹⁶⁵

Иако је Стојадиновић Минхенски споразум представљао као доказ успешности и исправности своје спољне политике, влада је ипак била свесна да су се након овог догађаја појавиле нове тешкоће за Југославију. Једна од тих тешкоћа јесу биле пробуђене наде Мађарске да ће повратити све земље круне Светог Стефана. Током састанка са немачким послаником након завршетка конференције у Минхену, 4. октобра, Стојадиновић је рекао да се диви Хитлеровим успесима и да је од почетка имао разумевања за немачке претензије према Судетској области. Додао је да ће му овакав развој ситуације добро доћи пред изборе, јер показује да је он био у праву. Међутим, Стојадиновић се дотакао и проблема који су изазивале мађарске претензије. Изјавио је да Југославија може да прихвати само да се већинско мађарски крајеви припоје Будимпешти, али ако Мађарска буде ишла даље од тога, односно ако буде тражила плебисцит за немађарске области, народ Југославије ће се узнемирити.¹⁶⁶

У данима након Минхенског споразума Румунија се бојала за своју будућност, осећајући да утицај Немачке све више јача. Геблеску је сматрао да се не може очекивати да Југославија аутоматски изврши своје обавезе према Румунији ако она буде била угрожена. Зато је Румунија настојала да ојача Балкански споразум.¹⁶⁷ И Југославију је бринуло јачање немачког утицаја, а њена привредна зависност од Трећег рајха је још више порасла

¹⁶⁴ Todor Stojkov, „Rezultati parlamentarnih izbora u Jugoslaviji kao izraz političkog raspoloženja biračkog tela (1931, 1935, 1938)“, *Zbornik za istoriju*, br. 26 (1982), str. 222-225.

¹⁶⁵ D. Biber, „O padu Stojadinovićeve vlade“, 23-24; Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stanke I*, 368-369.

¹⁶⁶ DGFP, Series D, Volume V, 311-312.

¹⁶⁷ G. Popi, *nav. delo*, 184.

након што му је припојена Судетска област. О овоме сведочи и посебни немачки повереник, који је након вишедневног боравка код кнеза Павла закључио да се он брине јер су даљи циљеви Немачке у Европи врло неизвесни. Једина нада за Југославију је била да и даље користи ривалство Немачке и Италије. Међутим, даље везивање за Италију није било могуће јер је то будило неповерење Грчке и Турске.¹⁶⁸ Балканска антанта је Југославији била потребна и због тога што је Бугарска Минхенски споразум доживела као знак почетка ревизије свих мировних уговора, па су захтеви за деловима југословенске територије били све гласнији у тој земљи. Због тога су се у Нишкој Бањи 31. октобра састали Стојадиновић и Кјосеиванов, председник бугарске владе. Кјосеиванов је истицао потребу развијања добрих односа између две земље, усмеравајући бугарске претензије према Добруци и Егејском мору. Рекао је и да Бугарска не би била против ако би Југославија заузела Солун. Међутим, кнез Павле је сматрао да је ово неприхватљиво и могуће је да је ово допринело његовом разлазу са Стојадиновићем. Са друге стране, упркос бугарским жељама, Немачка није била заинтересована да помогне Бугарску у овом тренутку. Када је бугарски посланик у Берлину поменуо жељу своје земље за ревизијом, одговорено му је да је сезона рата завршена.¹⁶⁹ Међутим, бугарске претензије су и даље бринуле њене суседе.

За Југославију је Балканска антанта добила на значају не само због јачања ревизионистичких захтева у суседним земљама, већ и због тога што је Мала антанта практично престала да постоји након Минхенског споразума. Стојадиновић је већ током септембарске кризе сматрао да Мала антанта више не постоји, а овај став је потврдио током разговора са немачким послаником, 22. новембра. Он се сложио са Фон Хереновом изјавом да Мала антанта не постоји након Минхенског споразума, али да Југославија то питање није хтела да покреће из обзира према Чехословачкој. Ипак, Стојадиновић је додао да можда тај савез не би требало сасвим расформирати сада када и „Чехословачка плови немачким водама“.¹⁷⁰ Југославија и Чехословачка су и након Минхенског споразума наставиле да одржавају дипломатске везе, а Југославија се одазвала позиву Прага да

¹⁶⁸ *Aprilski rat I*, 133-134; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 282-283.

¹⁶⁹ DGFP, Series D, Volume V, 325; V. K. Volkov, *nav. delo*, 140-141; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 284.

¹⁷⁰ *Aprilski rat I*, 96-99.

искористи своје добре везе са Немачком и Италијом како би помогла Чехословачкој против мађарских претензија према Словачкој и Закарпатју.¹⁷¹

Након што су Италија и Немачка тзв. Бечком арбитражом поново прекројиле границе Чехословачке, у Југославији се појавио још већи страх, јер се почело веровати да су Британија и Француска овај део Европе у потпуности препустиле утицају сила осовине. Кнез Павле је током посете Лондону у новембру 1938. изразио своје дивљење према Чемберленовој политици, али и наду да Велика Британија неће изгубити интересовање за Југославију. Стојадиновић је током ове посете послао инструкције министру двора Милану Антићу у којима пише да Британија не би смела да препусти Југославију у потпуности економском утицају Немачке и да би се уз добру вољу Лондона трговина између две земље могла још више побољшати.¹⁷²

Немачка је бринула југословенску владу не само због економске зависности Југославије према њој, већ и због своје војне снаге. Још након аншлуса је Главни генералштаб препознао Трећи рајх као највећу опасност за Југославију, због чега је као приоритет означио утврђивање југословенске границе према тој земљи. По мишљењу Главног генералштаба, изнетог у извештају од 20. новембра 1938, ионако тежак положај Југославије је након Минхенског споразума постао још тежи. Немачка је заузела цео северни фронт, а Мађарска се претворила у „немачку претходницу и базу за даље немачко продирање у правцу југоистока“. Извештај је поново указивао на слабу опремљеност југословенске војске, истичући да она не може са успехом да се бори уколико тај недостатак не буде био отклоњен. Процењено је да је југословенској војсци потребно чак 15 и по милијарди динара да би купила све што јој недостаје. Главни генералштаб је у закључку извештаја навео да је Минхенски споразум само одложио, а не отклонио ратну опасност и да „је тек сад продужена утакмица у наоружању пуним темпом“.¹⁷³

Слична разматрања су изнета и на конференцији о наоружању војске, одржаној 20. децембра. Министар војске и морнарице, генерал Милутин Недић, је тражио да се хитно отклоне све потешкоће око утврђивања северног и западног фронта, с обзиром на велике промене до којих је дошло након аншлуса и припајања Судетске области Немачкој. Због

¹⁷¹ M. Sovilj, *nav. delo*, 31.

¹⁷² *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 633, 654; Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata“, 62-63.

¹⁷³ *Aprilski rat I*, 68-80.

опасности да немачке трупе у случају рата прођу преко мађарске територије, прво је требало утврдити северни фронт, а тек након тога западну границу, односно линију фронта према Италији. Додуше, председник Војног савета, генерал Милан Миловановић, сматрао је да не треба веровати Италији нити да због утврђивања северног фронта треба занемарити западни. Указивао је на то да постоји могућност да су Немачка и Италија поделиле зоне утицаја и да је Југославија у италијанској зони.¹⁷⁴

Из свега горенаведеног се може закључити да су југословенске власти биле свесне опасности која је Југославији претила од јачања немачког утицаја након припајања Судетске области Трећем рајху. Иако су Стојадиновић и његови министри у предизборној кампањи тврдили да је Минхенски споразум био доказ разборитости спољне политике коју је водила влада, они су се бојали све веће економске и политичке зависности према Немачкој у коју је Југославија западала. На Немачку је крајем 1938. године отпадало 39,4% југословенског увоза (у односу на 32,1% из 1937. године) и 42% југословенског извоза (у односу на 21,7 % годину дана раније).¹⁷⁵ Због тога се кнез Павле већ у новембру, непуна два месеца након Минхенског споразума, обратио Великој Британији за помоћ. Међутим, након аншлуса и распарчавања Чехословачке немачки утицај у Средњој и Југоисточној Европи је било врло тешко потиснути. Југославија је након ових догађаја остала одвојена од Британије и Француске, чиме је њен маневарски положај између великих сила смањен. Нестало је и Мале антанте, савеза који је био уперен против мађарског ревизионизма, који је почео да јача након конференције у Минхену, исто као и ревизионизам у Бугарској. Све ово је положај Југославије с краја 1938. године чинило знатно тежим у односу на положај у ком је држава била свега годину дана раније.

¹⁷⁴ Исто, 99-112.

¹⁷⁵ Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata“, 18.

Југословенска опозиција и Минхенски споразум

Грађанска опозиција

Југословенска опозиција је била незадовољна спољном политиком коју је водила влада, а то нездовољство су додатно продубила за Југославију два најважнија спољнополитичка догађаја из 1938. године – аншлус и Минхенски споразум. Грађанске странке су биле наклоњене западним демократијама, Британији и Француској. Оне су желеле да Југославија продужи са дотадашњом политиком ослонца на Париз и Лондон. Тражиле су да се одрже и добри односи са савезницама у Малој и Балканској антанти, али и да Југославија остане верна Друштву народа и принципу колективне безбедности. Критиковале су Стојадиновића због тога што је напуштао ова стара пријатељства и што је се све више приближавао фашистичкој Италији и нацистичкој Немачкој. Стојадиновић је оптуживан и да прижељкује да и Југославија крене путем фашизма.¹⁷⁶

Чехословачка је била незадовољна због тога што су важни проблеми у унутрашњој политици Југославији остајали нерешени, пре свега хрватско питање. Њој није одговарало да њена савезница буде слаба изнутра. Прагу по вољи није била ни спољна политика владе, па се он окренуо грађанској опозицији, која му је била много ближа због својих захтева за демократизацијом земље и спољном политиком са ослонцем на западне демократије и старе савезнике из Мале и Балканске антанте. Стојадиновић није био нимало задовољан овим контактима Прага са опозицијом. Ипак, како је опозиција била слабија и разједињена, Чехословачка од ове подршке није имала веће користи.¹⁷⁷

Аншлус Аустрије је изазвао велико узбуђење у редовима опозиције. Током буџетске дебате Министарства иностраних послова, марта 1938. године, опозициони посланици су оштро критиковали владу због уговора са Бугарском и Италијом, посете Фон Нојрата, напада полиције на окупљени народ током Бенешове и Делбосове посете, као и због Стојадиновићевих посета Риму и Берлину.¹⁷⁸ Сенатор Будислав Анђелиновић је након аншлуса поставио председнику владе четири питања, која су заправо предствљала критику

¹⁷⁶ М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд 1994, 138-139.

¹⁷⁷ L. Deak, „Čehoslovačko-jugoslavenski odnosi 1935-1939.“, u: *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti*, br. 10 (1980), 177-178; исти, „Československo-juhoslovanské vztahy v čase Mníchova“, 76-77.

¹⁷⁸ M. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 193.

Стојадиновићеве спољне политике. Последње питање се односило на оно што влада намерава да учини у случају да Чехословачка буде угрожена.¹⁷⁹

Стојадиновић је покушао да своју спољну политику објасни шефовима парламентарних клубова на састанку одржаном 15. марта 1938. Председник владе је тврдио да није могао да помогне Аустрији кад ни велике силе ништа нису учиниле. По његовом мишљењу осовина Рим-Берлин је била јача од осовине Лондон-Париз. Објашњавао је да није могао да склопи војни савез ни са Француском ни са Чехословачком јер ниједна од те две земље није могла да помогне Југославији уколико би то било потребно. Тврдио је да Немачка и Италија нису ништа тражиле од Југославије осим да она не буде непријатељски расположена према њима. Међутим, шефови опозиционих клубова нису били потпуно придобијени Стојадиновићевим аргументима. Пребацивали су му да до аншлуса не би ни дошло да је Југославија очувала Малу антанту, Балкански савез и „искрену сарадњу и пријатељство са Француском и да нисмо *de facto* пришли осовини Рим-Берлин против које је цео наш народ“. Додали су да су их Стојадиновићеви аргументи још више разочарали и да Хитлер није могао наћи бољег адвоката од југословенског председника владе.¹⁸⁰

Симпатије према Чехословачкој су показивали и чланови Југословенске националне странке, која је својевремено била носилац шестојануарског режима, који је Праг временом престао да подржава. Један од најгласнијих критичара Стојадиновићеве спољне политике, сенатор Анђелиновић, био је управо члан ове странке. Он је сматрао да би Југославија починила издају Словенства уколико би окренула леђа судбини Чехословачке.¹⁸¹ ЈНС је одржала седницу 19. и 20. септембра, у јеку чехословачке кризе. Седници је присуствовао и Петар Живковић, председник странке. Главна тема приликом разматрања спољнополитичке ситуације су били догађаји у Чехословачкој. Истицана је словенска солидарност и повезаност два народа: „Југословенски народ зна колико је повезана судбина оба словенска народа, па у непоколебљивој верности од свега срца жели да братска чехословачка држава изађе из садашњих искушења са новом вером у своју мисију и своју будућност“. Према мишљењу присутних чланова странке, чехословачка

¹⁷⁹ AJ, 37-28-205, 281-283

¹⁸⁰ *Aprilski rat I*, 17-20.

¹⁸¹ L. Deak, „Čehoslovačko-jugoslavenski odnosi 1935-1939.“, 197; T. Chrobák, „Jugoslávská opozice a Československo 1935-1938“, *Slovanský přehled: Review for Central and Southeastern European History*, br. 85, sv. 3 (1999), 287.

судбина је показала да је једино преданост југословенској мисли могла да отклони сличне тешкоће у будућности Краљевине. Управо тој мисли је, како је било истакнуто у коминикеу, Југословенска национална странка била верна још од свог оснивања.¹⁸²

Недуго након горепоменуте седнице одржана је и конференција у Минхену. То је био повод сенатору Анђелиновићу да 5. октобра поново упути критику Милану Стојадиновићу због спољне политике коју је водио у име Југославије. Упозоравао је да је у Минхену криза била само одгођена, а не и трајно отклоњена. Поред тога, за Југославију још значајније и опасније што „је тиме дефинитивно срушен систем мировних уговора који су...служили као основица стварања тзв. наследних народних држава у централној Европи“. Стојадиновића је оптужио да је својом политиком ликвидирао Малу антенту, која је била „важан инструмент наше спољне политике“. Анђелиновић сматра да предстоји стварање директоријума четири европске силе, који ће одлучивати о судбини малих народа. То је могло да буде избегнуто да је Југославија прихватила пакт о узајамној помоћи унутар Мале антенте, па и она сноси део кривице за овакав развој догађаја. Захваљујући Стојадиновићевој спољној политици Југославија се претворила у „затворено експлоатационо подручје талијанског и немачког капитала и спорну зону немачко-италијанског политичких уплива“. Југославија не може више да води самосталну спољну политику, већ се мора повиновати жељама Берлина и Рима, а ако то буде одбила биће распарчана као Чехословачка.

По сенаторовом мишљењу, Југославија мора извући поуке из недавних догађаја како би избегла чехословачку судбину. Она не сме да се узда у то да ће јој Британија или Француска помоћи, већ мора сарађивати са другим државама Балкана и Подунавља. Такође, неопходно је унутрашње јединство и решавање проблема унутар државе како се не би десило да се и у Југославији отвори „судетско питање“. Хрватско питање стога мора бити решено што пре, без чекања краљевог пунолетства. Он је сматрао да је неопходна и демократизација политичког живота у земљи, односно одржавање слободних избора, али и јачање југословенске мисли јер само јака Југославија може заштити све своје делове.¹⁸³

Подршку Чехословачкој је пружала и Самостална демократска странка. Она је одржала крајем марта збор у Загребу, ком је присуствовало око 2000 људи. Збор је био

¹⁸² АЈ, 37-19-146, 705, Коминике са седнице Главног одбора ЈНС, 20.9.1938. године

¹⁸³ АЈ, 37-19-146, 706-709, Окружница бр. 7 Бановинског одбора ЈНС за Приморску бановину, 5.10.1938. године

један у низу израза незадовољства због аншлуса и владине спољне политике, али је покренута и тема одбране Чехословачке. Лидер ове странке, Срђан Будисављевић, рекао је да је граница Југославије у Судетској области и да ће сви као један помоћи братску Чехословачку када она буде угрожена. Аплауз и повици подршке Прагу су се чули и након завршетка збора.¹⁸⁴

Срђан Будисављевић је присуствовао и соколском слету у Прагу, јула 1938. године. Том приликом је поново исказао подршку Чехословачкој. Он је током једног банкета, који је организовао чехословачко Министарство иностраних послова, одржао говор у ком је рекао да диктаторске владе не могу раздвојити чехословачки и југословенски народ, додајући да се ближи крај Стојадиновићеве владе. Његов говор је изазвао мали дипломатски инцидент. Упућене су жалбе чехословачком Пресбироу, а посланик Протић је тражио хитан састанак са председником чехословачке владе Крофтом. Протић се жалио што је на банкету чехословачког МИП-а допуштено једном представнику опозиције да вређа југословенску владу. Протић се жалио и због тога што је Бенеш примио представнике опозиције приликом њиховог боравака у Прагу. Опозициони политичари су такође користили свој боравак у престоници чехословачке државе да својим познаницима говоре негативно о раду владе.¹⁸⁵

Догађаје око Чехословачке је помно пратио и Савез земљорадика. Драгољуб Јовановић, вођа левог крила странке, у више наврата је критиковао владин став према чехословачкој кризи, због чега је на крају и ухапшен. Јовановић је критиковао Стојадиновићеву политику према Чехословачкој и пре него што је судетско питање било отворено. Он је у летку из фебруара 1937. године навео да је Европа подељена на два фронта, демоктарски и фашистички, и да у таквој подељеној Европи нико не може заиста бити неутралан. Због тога он политику неутралности коју спроводи влада назива „неискреном и злонамерном“. Прогласити неутралност по Јовановићу значи сврстати се на страну фашизма. Он у име земљорадичке левице тражио савез са Француском и Британијом, али и са Совјетском Русијом. Такође, тражио је јачање веза унутар Мале антане и Балканског споразума, проширеног и на Бугарску. Јовановић је у децембру исте године, у време Делбосове посете, упозоравао да уколико Чехословачка буде била

¹⁸⁴ Milan Sovilj, *нав. дело*, 24; M. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 206.

¹⁸⁵ АЈ, 37-29-211, 190-192, Извештај посланика Протића, 10.7.1938; АЈ, 38-33-78, Вечера стране штампе у Барандову, 5.6.1938. године

жртвована као што је то учињено са републиканском Шпанијом, следећа жртва ће бити Југославија. Поред малих држава, и Лондон и Париз ће „пасти под ударац новог варварства“ уколико не буду пружили помоћ малим народима у одбрани против фашистичког надирања.¹⁸⁶

Драгољуб Јовановић је поново критиковао спољну политику Милана Стојадиновића у марту 1938. године, објавивши након аншлуса летак под називом *Слом једне ненародне владе*. Тврдио је да је аншлус „нов поход германског империјализма на Балкан“, као и да Југославији прети опасност да је пороби 80 милиона Немаца који се сада налазе на њеним границама. Узрок овако тешком положају Краљевине је била „реална политика“ коју је влада спроводила. Влада је оптужена да је била Хитлеров саучесник, који му је омогућио да закорачи у Подунавље и угрози и Чехословачку и северне границе Југославије. Због тога је тражена њена оставка и формирање „влада државног и народног спасења“, коју би чинили представници Срба, Хрвата и Словенаца.¹⁸⁷

Земљорадничка левица је видела у Чехословачкој узор који би требало следити како би се и Југославија претворила у демократску државу. То дивљење према Чехословачкој је Драгољуб Јовановић изразио у свом тексту *Чехословачка – тврђава демократије*. Праг је био једина средњоевропска престоница која је одолевала фашизму. Јовановић сматра да су велике државе, попут Британије и Француске, могле да сачувају демократију захваљујући колонијама. Оне су у стању да задовоље потребе широких слојева становништва коришћењем богатства које су стекле стварајући колонијална царства. Са друге стране, Чехословачка нема колоније и не одржава своју демократију „о туђем трошку“. Зато је по Јовановићу Чехословачка (уз скандинавске земље) вредна дивљења – она упркос томе што нема колоније и велико богатство „будно чува достојанство човека, поштује слободу и шири круг просвете и благостања до најзабаченијих сеоских колеба“. Управо то чини Чехословачку правом тврђавом демократије.¹⁸⁸

Политичка ситуација у јесен 1938. године је забрињавала земљорадничку левицу. Поред Франкових победа у Шпанији и напредовања јапанске војске у Кини, у опасности се налазила и Чехословачка. Опасност од Немачке и Италије није могла по Јовановићевом

¹⁸⁶ Д. Јовановић, *Политичке успомене 4. Искуства 1936-1938*, Београд 1997, 114-115, 247-248.

¹⁸⁷ Исто, 295-296.

¹⁸⁸ Д. Јовановић, „Чехословачка – тврђава демократије“, *Преглед, Књига XIV, Број 175-176*, јул-август 1938, 390-393.

мишљењу да заобиђе Југославију, упркос (или баш захваљујући) политици владе и намесништва. Стојадиновић је разорио Малу антанту и није намеравао да помогне Чехословачкој против Немачке. По Јовановићу Југославију није требало штитити овом политиком, већ је требало ојачати државу изнутра, споразумом са Хрватском сељачком странком и Влатком Мачеком. Јовановић пише: „Сваком разумном човеку је изгледало неопходно да Југославија реши своје унутрашње питање пре но што се тмурни облаци над Европом претворе у олују: да будемо под безбедним кровом, како бисмо сачекали догађаје који ће неизбежно наступити“.¹⁸⁹

Коначни расплет чехословачке драме је наишао на оштру критику Јовановића и земљорадничке левице. Критике су упућене и Француској и Британији, које су издале Чехословачку иако су јој раније обећавале пуну подршку, али и југословенској влади. У својим успоменама Јовановић пише како је земљорадничка левица сваког дана расправљала о Чехословачкој, а у више наврата су ишли и у посету чехословачком посланику у Београду. Он је упозоравао да је Минхенски споразум био само увод у германско освајање Подунавља. Стојадиновића је оптужио да је знао за Хитлерове планове, да је разорио Малу антанту и правио лажно пријатељство са Бугарском и државама Балканског споразума, чиме је „отворио врата Аустрије и Подунавља Хитлеровој најезди“. Јовановић је одбијање југословенске владе да помогне Прагу у истоименом летку назвао „највећим издајством после Косова“. Овај летак је написао чим је сазнао за Минхенски споразум. Поред Стојадиновића, за ову издају су оптужени и они који слушају његове наредбе, али и они који су изнад њега, односно намесници. И у овом летку се захтева хитна оставка владе: „Ми не можемо бити спокојни и сигурни док нашом државом рукују странци, и то непријатељи, преко Стојадиновића...Непријатељи државе су у самој тврђави. Да спасемо Југославију, морамо их одатле истерати свим средствима“.¹⁹⁰

Због овог летка је Драгољуб Јовановић био ухапшен већ сутрадан, првог октобра. Како је на крају летка споменуто да државни непријатељи морају бити истерани свим средствима, оптужен је да је подстрекивао на насиље и револуцију. Јовановић се током хапшења позивао на свој посланички имунитет, али је на то добио одговор: „Западне демократије су крахирале, нема више ко да Вас штити“. Иако се бранио тврдећи да је

¹⁸⁹ Д. Јовановић, *Политичке успомене 4*, 362-364.

¹⁹⁰ Д. Јовановић, *Политичке успомене 5. Искушења 1938-1940*, Београд 1997, 15-16, 19-22.

аутор летка један студент (чије име није хтео да открије), а да је он само унео измене, Јовановић је одведен у притвор и требало је да му се суди пред Судом за заштиту државе. Његова жалба због хапшења је била одбијена.¹⁹¹

Драгољуб Јовановић је предизборну кампању пратио из затвора. Био је уверен да је главни разлог због ког је затворен био тај што је открио Стојадиновићев „злочин према Чехословачкој и Малој антанти“. Поносио се тим што су он и други припадници земљорадничке левице били ухапшени због подршке коју су пружали Чехословачкој. Упркос томе што је он био у затвору, његова земљорадничка левица је узела учешће у предизборној борби, као део шире опозиционе листе на чијем је челу био Влатко Мачек. Опозиција се у својим лецима освртала на догађаје који су претходили Минхенском споразуму. Тако у једном летку стоји: „Сенка издајства и срамоте пала је на нашу земљу због држања владе Стојадиновић-Корошец-Спахо. Они су ослабили све савезе са великим пријатељским народима, а савез са Чехословачком су просто издали, пали у загрљај непријатељима Словенства и демократије, поприхватили ножеве којима је черечено живо тело Чеха и Словака“.¹⁹²

Велику пажњу догађајима у Чехословачкој придавао је и шеф Савеза земљорадника, Јован Јовановић. О овој земљи је писао у више наврата у периодици, под псеудонимом Иностранци. Он је још 1936. године указивао на важност очувања Мале антанте. Како међународни односи у свету постају све компликованији, тако Мала антанта добија на значају, као организација која је најбољи гарант мира и безбедности за своје чланице. Рим и Берлин непријатељски гледају и на Малу антанту и на Балкански споразум јер у њима виде сметњу за промену постојећих граница у Европи. Они зато покушавају да ове савезе растуре и баш због тога је потребно да савезнице јачају своје везе, а нарочито оне привредне.¹⁹³

Јован Јовановић је свој став о значају Мале антанте и потреби сарадње малих држава задржао и у наредном периоду. Он је индиректо критиковао Стојадиновићеву спољну политику пишући како је постало немогуће водити политику светог егоизма јер се због окретања својим посебним интересима врло лако могу угрозити интереси државе

¹⁹¹ АЈ, 38-167-314, Преглед писања стране штампе о Југославији, 26.10.1938; *Политика* и *Време* 8.10.1938. године; Д. Јовановић, *Политичке успомене* 5, 9, 22-24.

¹⁹² Д. Јовановић, *Политичке успомене* 5, 51, 58, 76.

¹⁹³ Иностранци, „Састанак у Братислави“, *Српски књижевни гласник (СКГ)*, Књига XLIX, Број 2, 16. септембар 1938, 146-148.

на дуге стазе. Он је пажљиво пратио погоршавање прилика у Средњој Европи, које је по његовом мишљењу било опасније по европски мир од грађанског рата у Шпанији. Сматрао је како Велика Британија и Француска желе да се ово питање реши у циљу обезбеђивања трајног мира и стабилности, док Италија и Немачка са друге стране желе да Средњу Европу поделе између себе на интересне зоне. Мала антанта је била ближа Британији и Француској, али је морала да пази да не буде увучена у сукобе великих сила који би је могли уништити пре него што криза у овом делу Европе буде била отклоњена. Дакле, и он је желео да Југославија остане верна Малој антанти и да очува добре односе са западним демократијама јер су немачки и италијански планови угрожавали сам опстанак Краљевине. Јовановић је такође сматрао да су немачке оптужбе на рачун Чехословачке неосноване, јер није могуће да мања и слабија држава представља претњу оној која је већа и снажнија. Чехословачка није мењала своју политику од свог настанка, па се не може сматрати да је она одговорна за наглу промену у држању Трећег рајха.¹⁹⁴

Вођа Савеза земљорадника је наставио да подржава Чехословачку у својим текстовима и током 1938. године. Одмах након аншлуса је отворено судетско питање. Јовановић је правилно схватио да Немачка стоји иза захтева судетски Немаца. Он је сматрао да је Чехословачка од свих држава дала највећа права својим мањинама, али је аншлус утицао да судетски Немци почну да о себи мисле као о делу великог немачког народа и због тога њима никакви уступци прашке владе нису довољни. Јовановићу је такође било јасно да у основи судетске кризе није питање мањина, већ се иза свега крије жеља Немачке да растури Малу антенту и натера Чехословачку да потпуно промени своју спољну политику и да се окрене Рајху. Немачка је такође желела да преузме водећу улогу од Британије и Француске у европској политици. Јовановић није био задовољан ни Бледским споразумом, сматрајући да је за Мађарску то само привремени споразум јер најважније питање, питање мањина, није било решено.¹⁹⁵

Текстови које је Јован Јовановић писао у јесен 1938. године, непосредно пре и након Минхенског споразума, често су били на мети цензуре. Понекад је брисана и

¹⁹⁴ Иностранци, „Рат није неопходан“, *СКГ, Књига L, Број 1*, 1. јануар 1937, 69-71; исти, „Око Средње Европе“, *СКГ, Књига LI, Број 2*, 16. мај 1937, 149-152; исти, „Мала антанта. – Лондонски разговори“, *СКГ, Књига LI, Број 3*, 1. јун 1937, 468-470; исти, „Чехословачка и Рајх“, *СКГ, Књига LII, Број 1*, 1. септембар 1937, 68-71.

¹⁹⁵ Иностранци, „Земља којој није лако“, *СКГ, Књига LIV, Број 8*, 1. мај 1938, 62-64; исти, „Последња жетва Мале антенте“, *СКГ, Књига LV, Број 2*, 16. септембар 1938, 138-140.

половина текста. Узрок томе није била само његова подршка Чехословачкој, већ пре свега критика спољне политике коју је водила југословенска влада. Такође, морало се пазити да ниједан текст не увреди Трећи рајх. Централни пресбиро је издавао сличне директиве и током спровођења аншлуса.¹⁹⁶ Како би избегао цензуру Јовановић није могао своје ставове да износи директно. Тако он указује на обавезу Југославије да помогне Чехословачкој против Мађарске цитирањем чланова из уговора који су две савезнице потписале 1920. године, додајући да је тај уговор садржи најстарије обавезе које Краљевина има. Јовановић је писао да је подела Чехословачке извршена по праву силе, и питао се да ли је ово крај немачким захтевима. Сматрао је да Минхенски споразум није осигурао мир, већ „је сигурно приметак нових сукоба у Европи“. Тај споразум није имао ни услове ни рок, што су одлике сваког правог примирија, а није ни последња реч великих сила (и Немачке ни западних демократија) у прекрајању граница у овом делу Европе. Овај споразум је заправо био „диктат једног народа који је искористио за друге неповољну међународну ситуацију“. Он је оставио победнике и жртве, уништио веру у међународне уговоре и отворио неколико нових територијалних спорова у Подунављу. Јовановић је остајао веран свом ранијем ставу да је једини спас за државе Подунавља њихова тесна привредна и политичка сарадња јер једино заједно оне могу да се супротставе плановима сила које имају утицаја у овој области. Међутим, до тог споразума не може доћи уколико нека од подунавских држава захтева ревизију мировних уговора као услов да дође до преговора.¹⁹⁷

Са спољном политиком Стојадиновићеве владе није се слагао ни Иван Рибар, који је у то време припадао левом крилу Демократске странке. Он је у својим мемоарима посветио читаво поглавље критици Стојадиновићеве спољне политике. Рибар се такође противио слабљењу Мале антанте, за шта је по његовом мишљењу најодговорнији био управо Стојадиновић. Оптуживао га је да је „акробата и авантуриста у политици и економици“, да је свесно износио неистине када је говорио о срдачним односима између Чехословачке и Југославије, иако је био упознат са Хитлеровим плановима против Прага. По Рибару „Стојадиновић је отворио широм врата фашистичким освајачима“, односно своју спољну политику је водио по наређењима Берлина и Рима, уместо да брани интересе

¹⁹⁶ С. Мићић, *нав. дело*, 237-240; В. Веšћин, *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini (1933-1941)*, Нови Сад – Sremski Karlovcі 2001, 91-92.

¹⁹⁷ Иностранци, „Пред озбиљним догађајима“, *СКГ, Књига LV, Број 3*, 1. октобар 1938, 214-216; исти, „Ко је победио?“, *СКГ, Књига LV, Број 4*, 16. октобар 1938, 201-203; исти, „Систематизација Подунавља“, *СКГ, Књига LI, Број 2*, 16. Јануар 1939, 155-157.

Југославије. Овим Рибар објашњава оно што он види као Стојадиновићев рад на разбијању Мале антанте и Балканског споразума. Рибар чак изражава чуђење због тога што је чехословачка влада уопште очекивала да добије помоћ од југословенске владе с обзиром на све веће приближавање Краљевине Немачкој.¹⁹⁸

Опозиција је наставила да одржава везе са Чехословачком и тражи њену помоћ током трајања кризе око Судетске области. Ови контакти су били важни и Прагу јер је он преко опозиционих политичара и штампе ненаклоњен влади (попут привремено забрањеног дневног листа *Правда*) могао да пласира информације које су могле да утичу на јавно мњење. Такође, Праг се надао да би Стојадиновићева влада могла пасти због своје растуће непопуларности и да би грађанска опозиција тада дошла на власт.¹⁹⁹ Алберт Крамер, вођа словеначких либерала, затражио је у мају 1938. године преко новинара Јана Хајшмана, који је важио за одличног познаваоца прилика у Југославији, од Прага новчану помоћ за лист *Jutro*. Он је заправо поновио захтев који је први пут изнео још у јануару 1937. године. Месец дана пре Крамера Прагу се обратио и Блажа Анђелић, члан ЈНС-а, поново уз посредство Хајшмана. Он је нудио да прода боксит са свог поседа у близини Бара чехословачкој фабрици Збројовка, а потом да тај новац искотисти како би финансирао опозицију уперену против Стојадиновићеве владе. У оба случаја Праг није изашао у сусрет овим понудама јер се сматрало да би овако директно мешање у унутрашње ствари југословенске државе могло бити врло ризично.²⁰⁰

Међутим, након склапања Минхенског споразума опозиционе странке које су заједно излазиле на изборе на листи коју је предводио Влатко Мачек покушале су да придобију и Немачку на своју страну, свесне тога колико је њен утицај ојачао у овом делу Европе. Тако је Алберт Крамер, вођа словеначких либерала који су на изборе изашли на Мачековој листи, у октобру посетио немачког посланика Виктора фон Херена. Саопштио му је да долази у име целе опозиција, која је тврдила да неће мењати спољну политику Југославију уколико буде победила на изборима. Крамер је изјавио да је свима у опозицији јасно да је у будућности за Југославију „могућа једино пријатељска политика са Немачком“.²⁰¹

¹⁹⁸ I. Ribar, *Politički zapisi III*, Zagreb 1951, 116-117, 120-123.

¹⁹⁹ L. Deak, „Československo-juhoslovanské vztahy v čase Mníchova“, 82-83.

²⁰⁰ T. Chrobák, „Jugoslávská opozice a Československo 1935-1938“, 289-290.

²⁰¹ V. Maček, *nav. delo*, 384.

Поред тражења помоћи, представници југословенске грађанске опозиције су такође Прагу пружали информације о политичким приликама у Југославији и о њеној спољној политици. Тако је Милош Трифуновић, један од водећих радикала, обавестио чехословачко посланство у лето 1938. године, неколико дана пред састанак Стојадиновића и грофа Ђана у Венецији, да Југославија и Мађарска воде тајне преговоре на рачун Чехословачке. По његовим информацијама циљ тих преговора је требало да буде споразум који би Мађарској гарантовао слободу акције против Чехословачке уколико она постане жртва немачког напада. Било је тешко утврдити да ли има истине у ономе што је Трифуновић говорио, па је отправник послова Јаромир Шпачек закључио да се вероватно радило о нетачним информацијама.²⁰² Међутим, Мађарска заиста јесте покушавала да обезбеди неутралност Југославије како би могла заједно са Немачком да нападне Чехословачку, али је Југославија одбијала да склопи сепаратни споразум са Будимпештом.

Најпопуларнија странка међу Хрватима, Хрватска сељачка странка, наизглед је посветила знатно више пажње аншлусу Аустрије него Минхенском споразуму. ХСС је страховала од аншлуса јер је сматрала да би то отворило пут немачком продору према Марибору, Загребу и Јадрану. По мишљењу вође ове странке, Влатка Мачека, аншлус је био погубан за све Словене, а нарочито за Чехе, Хрвате и Словенце. И у самом Загребу је завладало велико узнемирење, а део чланства ХСС-а је почео да сумња у исправност Мачекове политике, сматрајући да развој догађаја показује да је Стојадиновићева политика била исправнија.²⁰³ Неколико месеци касније, крајем августа и почетком септембра, у време врхунца чехословачке кризе, Мачек се налазио на лечењу у Рогашкој Слатини. Међутим, иако о томе у својим мемоарима пише врло штуро, не може се рећи да Мачек није пратио догађаје у Европи. Управо у то време он се састао са Милом Будаком, са којим је одржавао повремене контакте од маја 1938. године, након Будаковог повратка из емиграције. Ово им је био трећи сусрет, али уједно и сусрет на ком је дошло до потпуног разлаза. Наиме, по Мачеку, Будак је тражио да се Хрвати изјасне за осовину Берлин-Рим, јер је постајало све јасније да је Европа на ивици рата и да ће та осовина победити. Међутим, Мачек је то одбио, уверен да до рата неће доћи због Чехословачке. Такође, Мачек је веровао да је готово немогуће да Немачка и Италија победе Британију. Он је

²⁰² Milan Sovilj, *нав. дело*, 20-21.

²⁰³ С. Мићић, *нав. дело*, 170-174.

дошао до закључка који је заправо био врло сличан политици коју је водио Милан Стојадиновић, а то је да се Хрвати као мали народ држе што дуже могу изван сукоба великих сила.²⁰⁴

Поједини чланови ХСС-а су сматрали да Чехословачка не чини довољно да подржи Хрвате у решавању њиховог питања у Југославији. У децембру 1937. године састали су се чехословачки посланик Гирса и Аугуст Кошутић. Кошутић је том приликом рекао да је Чехословачка „наша слабост“ и да Хрвати осећају симпатије према њој, али је додао да „док Хрватска не буде имала одлучујућу ријеч у Југославији, Чехословачка нема на југу пријатеља“. Посланик се састао и са Вилдером, чланом Самосталне демократске странке, као и са Мачеком. Вилдер је уверавао посланика да Мачек гаји велике симпатије према Чехословачкој јер је он стари члан сокола, као и да би долазак Мачека и Уједињене опозиције на власт резултирао променом спољне политике Југославије и ослободом на западне демократије и Малу антанту. Међутим, посланик Гирса је након разговора са Мачеком закључио да је он у спољној политици „врло слаб, непринципијелан, без дубљег размишљања и идејности“. Мачек је тврдио да би променио спољну политику Југославије када би дошао на власт, али и да би радио на повезивању свих пољопривредних земаља Средње и Југоисточне Европе са циљем заштите њихових интереса од експлоатације великих индустријских сила. Малу антанту је истовремено видео као заматак таквог удруживања (које се не би могло извести без Мађарске), али уједно и као неважну „јер би се могло догодити да неки њен дио пријеђе на другу страну“. Мачек је такође, попут Кошутића, истицао да хрватском народу није по вољи што Праг подржава Београд уместо да помогне решавање хрватског питања. Упркос овим пребацивањима, посланик Гирса је закључивао да је позиција Чехословачке међу Хрватима добра.²⁰⁵

Отварање прво судетског, а потом и словачког питања у Чехословачкој, довело је у Хрватској до прављења паралела између прилика у тој земљи и у Југославији. *Politički vjesnik* је писао да ако Београд не буде испунио хрватске захтеве, то ће бити приморан да учини под међународним притиском и знатно тежим условима. Са друге стране, *Hrvatski dnevnik* је одбацивао мишљење по ком је у Минхену дошло до сукоба демократија и фашизма. Овај лист је прикључење Судетске области Немачкој образлагао правом народа

²⁰⁴ V. Maček, *Memoari*, Zagreb 1992, 120.

²⁰⁵ Lj. Boban, *nav. delo*, 309-315, 320.

на самоопредељење, пишући да је значајно то што је Немачка као велика сила прихватила ово право као основу одређивања својих граница. Такође, расправљао је и да ли су Чеси и Словаци исти народ или не.²⁰⁶ Југословенска влада је такође била свесна да отварање судетског питања у Чехословачкој може утицати и на хрватско питање у Југославији. Током састанка Сталног савета Мале антанте у Синаји, маја 1938. године, Стојадиновић се распитивао код чехословачког министра иностраних послова Крофте да ли Чехословачка намерава да изврши измене у свом уставу како би дала нови статус мањинама и испунила захтеве немачке мањине. Председник владе се бојао да би промена чехословачког устава могла да пробуди сличне захтеве Хрвата. Британски посланик је након потписивања Минхенског споразума сматрао да би Југославија могла да извуче важне поуке јер постоји бојазан да би Хрвати могли кренути истим путем као и Словаци уколико се на време не буде изашло у сусрет њиховим захтевима. На ово је Стојадиновића упозоравао и Рудолф Хорват, који му је писао већ 4. октобра у име Хрватског народног покрета, наводећи да „последњи велики догађаји у братској нам Чехословачкој елементарном снагом намећу и нама брзо, одважно и широкогрудно ријешење хрватског питања“.²⁰⁷

Могуће је да је кнез Павле предузео неке кораке да убрза постизање споразума са Хрватима недуго након склапања Минхенског споразума. Наиме, он се састао са Мачеком 9. октобра у дворском возу на путу од Зиданог Моста ка Загребу. Мачек је у својим мемоарима тврдио да је кнез одбијао да говори о политичким питањима, одмах пребацујући разговор на неке друге теме. Ипак, он је у другој прилици тврдио да је са кнезом разговарао о територијалном аспекту хрватског питања. Са друге стране, кнез је британском посланику рекао да је Мачек инсистирао на промени устава, што је за кнеза било неприхватљиво.²⁰⁸

Мачек је још у време аншлуса пред представницима западних сила указивао на опасност која би од тако ојачале Немачке претила и Чехословачкој и Словенцима и Хрватима. Он је у разговору са француским послаником рекао да Срби и Хрвати имају потпуно супротан став према аустријском питању, али да би након аншлуса Немачка загосподарила Средњом Европом и да „би њој пали жртвом у првом реду наша браћа

²⁰⁶ АЈ, 38-986-1174, *Hrvatski dnevnik*, 14.6.1938; Lj. Boban, *nav. delo*, 436-437.

²⁰⁷ АЈ, 37-9-54, 856, Писмо Рудолфа Хорвата Милану Стојадиновићу, 4.10.1938. године; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 635; L. Deak, „Československo-juhoslovanské vztahy v čase Mníchova“, 85.

²⁰⁸ V. Maček, *nav. delo*, 125-126; Lj. Boban, *nav. delo*, 359.

Чехословаци, а не би се могло за дуго зауставити ни продирање ојачане Немачке на Балкан и Јадран“. Након аншлуса Мачек је у интервјуу за *Neue Züricher Zeitung* поново говорио о немачкој претњи, изјавивши да је након аншлуса уништена прва одбрамбена линија према Рајху коју су чиниле Аустрија и Чехословачка и да су сада Словенци и Хрвати заједно са осталим балканским народима чинили нову баријеру. Тврдио је да је хрватско питање постало питање од међународног значаја, јер је неопходно да се Југославија што пре консолидује изнутра како би се ефикасније супротставила немачком продору.²⁰⁹

Како би ово питање било што пре решено, Хрватска сељачка странка је покушавала да придобије и подршку Немачке, упркос томе што је Мачек указивао на опасност која прети од ње. Наиме, након аншлуса је било јасно да немачки утицај на Балкану расте, па је било немогуће игнорисати став Берлина. Вођство ове странке се бојало да је аншлус ојачао Стојадиновићеве позиције (с обзиром на добре односе који су постојали између југословенског председника владе и Берлина), али је Мачек мислио да је та предност само привремена. Он је након аншлуса послао свог емисара у Берлин, где се он састао са једним функционером немачког Министарства иностраних послова како би сазнао да ли Трећи рајх намерава да подржи покрет чији би циљ била хрватска независност. Међутим, Немачка је о свему обавестила југословенску владу. Наиме, Немачкој је и након аншлуса одговарало да Југославија остане целовита, па зато није желела да се меша у хрватско питање или да ослаби Краљевину пружањем подршке стварању независне хрватске државе.²¹⁰

Након склапања Минхенског споразума ХСС је обновио и контакте са Мађарском. Ова странка је и пре споразума разматрала могућност ослонаца на Мађарску уколико Југославије пропадне, али без поновног успостављања државноправних веза са Будимпештом. Мачек је сматрао да би: „доћи поновно под хегемонију Мађарске била и у случају катастрофе најгора солуција“. Основа везе са Мађарском би било давање Будимпешти концесија за лакши промет са лукама на Јадранском мору. Мачек је ступио у везу са мађарским министром иностраних послова Кањом преко конзула те земље у Загребу. Кања је саветовао Хрватима да буду стрпљиви, јачају своје снаге и да се не сврставају отворено уз било коју велику силу. Што се тиче Чехословачке, Кања је сумњао

²⁰⁹ АЈ, 38-166-313, Др. Мачек о спољној политици, 4.8.1938; Lj. Voban, *nav. delo*, 420-421.

²¹⁰ Исто, 422-425.

да се она може спасити и Хрватима је саветовао да не организују никакве демонстрације подршке тој земљи јер их се њена судбина не тиче. ХСС се поново обратио Мађарској у новембру, након Минхенског споразума и Бечке арбитраже. Мачек је преко мађарског конзула у Загребу поручивао да су се Хрвати разочарали у западне демократије и да желе да приступе осовини Берлин-Рим. Ипак, Мачек је истицао да подршку осовине и Мађарске не жели како би отцепио Хрватску од Југославије, јер се томе противе западне демократије и јер се за то још нису створили одговарајући међународни услови. Њихову подршку је желео само за добијање аутономије унутар Краљевине.²¹¹

Након Минхенског споразума ХСС је настојао да придобије и подршку Италије. Мачек је крајем октобра или почетком новембра ступио у контакт са грофом Ђаном преко Амадеа Карнелутија, знајући да се и Италија боји евентуалног немачког продора на Јадран. Мачек је као ужи циљ навео уједињење свих хрватских територија унутар Југославије. Те територије су обухватале Хрватску, Славонију, Далмацију (без Истре и Задра које су биле у италијанским рукама) и територије у Босни западно од линије Врбас-Неретва. Ово би за последицу имало претварање Југославије у конфедерацију. Међутим, у идеалном случају Хрватска би у овим границама постала потпуно независна. Мачек је пристајао и на то да Хрватска са Мађарском и Пољском формира католичку конфедерацију која би била брана даљем немачком продору. У ову конфедерацију би могла ући и независна Словачка, уколико Словаци одлуче да се отцепе од Прага. Међутим, даљи контакти између Рима и Мачека по овом питању нису били одмах настављени.²¹²

Поред покушаја да обезбеди подршку Немачке и држава под њеним утицајем (Мађарска), ХСС је наставио да одржава контакте и са Великом Британијом и Француском. У циљу обезбеђивања подршке ове две државе Јурај Крњевић је у пролеће 1938. године боравио у Паризу и Лондону. Међутим, Британија је саветовала сарадњу и споразум са Београдом, указујући на опасност која прети свим Словенима од Трећег рајха. Крњевић је поново путовао у Лондон у октобру. Према инструкцијама које је добио од Мачека требало је да каже како Хрвати и даље верују у победу западних демократија, као и да покаже да Хрвати желе да остану у Југославији. Међутим, Форин офис је одлучио да

²¹¹ Исто, 425-427.

²¹² Исто, 438-441.

се нико од званичника не састане са Крњевићем јер би такви састанци могли узнемирити југословенску владу.²¹³

За Влатка Мачека и Хрватску сељачку странку је хрватско питање и даље имало примат. ХСС је настојао да искористи развој међународних односа како би ово питање било успешно решено. Што се тиче Чехословачке, део ХСС-а је заиста имао везе са њом с обзиром да је неколико чланова ове странке студирало у тој земљи, а постојала је и свест о заједничкој опасности која је претила и Хрватима и Чехословацима од даљег јачања Трећег рајха. Међутим, ХСС је био спреман да реши хрватско питање и уз подршку Немачке. У периоду који је непосредно претходнио Минхенском споразуму, као и након његовог склапања, ХСС је одржавао контакте и са Берлином и Римом, али и са Лондоном. Подршку Немачке Мачек је покушавао да обезбеди и уз помоћ Мађарске, која је тада била под потпуним утицајем осовине. Истовремено, Италији је предлагао да заједно са Мађарском и Пољском формира брану даљем немачком продору. Ипак, ниједна европска сила није у том тренутку била заинтересована за слабљење Југославије издвајањем хрватских крајева.

Опозиција је знала да је један од главних разлога због којих влада жели да распише изборе пре времена увереност Стојадиновића и његових министара да су догађаји који су претходили Минхенском споразуму, као и сам споразум, доказали да је спољна политика режима ипак била исправна, иако не и популарна. Међутим, опозиција није желела да се избори одрже, позивајући се на ту исту спољнополитичку ситуацију. Вође Удружене опозиције су писале кнезу Павлу 8. октобра 1938, а потом је то писмо објављено и као летак. У том писму је наведено да у међународном поретку никакве норме више не важе, због чега Југославији прети велика опасност. Са друге стране, Стојадиновић намерава да управо такве тешке околности искористи „да изборима, у којима би одлучивали једино насиље и фалсификати, своју власт продужи“. Уједињена опозиција је упозоравла кнеза Павла да би спровођење избора у таквим околностима земљу бацило „у потресе чије се зле последице неће зауставити“. Ипак, ово писмо није убедило представнике власти да одустану од своје одлуке о расписивању избора.²¹⁴

²¹³ Исто, 429-430, 442.

²¹⁴ Т. Stojkov, „Društveno-političke prilike u Jugoslaviji u vreme Minhenskog sporazuma“, u: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, 19-20.

Упркос томе што су неки опозициони политичари искрено саосећали са Чехословачком, опозиција је користила незадовољство народа због држања владе у чехословачкој кризи како би ојачала своје позиције, што су примећивали и чехословачки дипломатски представници. Опозиција се стога у више наврата током предизборне кампање освртала на Минхенски споразум. Тако је Блажа Анђелић на збору своје странке у Пљевљима говорио о спољнополитичким приликама.²¹⁵ Опозиција је током кампање тврдила да владини аргументи по којима Југославија није била обавезна да помогне Прагу немају никакву тежину. Одбацивала је тврдњу да се није могло очекивати од Београда да помогне Праг када то нису учиниле Британија и Француска, заузевши потпуно супротан став по ком се помоћ великих сила и није могла очекивати када је њу одбила да пружи Југославија својој братској и савезничкој земљи. Влада је оптужена да је издала своју савезницу, али и Словенство. Опозиција је упозоравала и на потребу што скоријег решења хрватског питања уколико Југославија жели да избегне судбину Чехословачке.²¹⁶ Изборни резултати су показали да је ова критика ионако непопуларне владине спољне политике наишла на одзив међу бирачима.

²¹⁵ *Политика*, 29. октобар 1938. године; Milan Sovilj, *нав. дело*, 24-25, 28.

²¹⁶ L. Deak, „Československo-juhoslovanské vztahy v čase Mníchova“, 92; Milan Sovilj, *нав. дело*, 30.

Збор Димитрија Љотића

Димитрије Љотић је још од својих савременика био оптуживан да је подржавао Немце и Хитлера против Чехословачке. Оптужбе да се Љотић радовао слому Чехословачке присутне су и у историографији.²¹⁷ Међутим, његов став према овој држави и њеној судбини је био сложенији. Љотић се током 1938. године неколико пута освртао на судбину Чехословачке. Он је већ у марту 1938, након аншлуса, писао како је основа спољне политике коју Збор заговара „прво слободан Балкан, а друго Словенска солидарност“. Збор је поштовао и латинске и германске народе, „али у њиховим границама“. Љотић је писао да је вољан да у спољној политици сарађује и са старим и са новим пријатељима, али само под условом да они поштују основне принципе југословенске спољне политике (онако како их види Збор).²¹⁸

Након одступања Немачке током мајске кризе Љотић се поново позабавио тешким положајем Чехословачке. Он је одбацивао мишљења по ком је опасност отклоњена због мобилизације чехословачке војске или због подршке коју је СССР упутио Прагу. Љотић је стварни узрок немачког повлачења видео у Хитлеровом страху да ће потпуно окренути од себе Велику Британију, која је већ почела да брине због немачког јачања након аншлуса. Праг ће бити безбедан док се страх Британије од Немачке не смири или док Лондон не буде био толико заузет другим проблемима да не може да се супротстави немачким плановима у Средњој Европи. Положај Чехословачке је био врло тежак јер силе које су створиле версајски поредак нису у стању да га даље бране, а са друге стране она је потпуно окружена немачком територијом. Поред овога, и немачка мањина у Чехословачкој је компактна. Према Љотићевом мишљењу, вера да је опасност по Чехословачку отклоњена је врло опасна заблуда која се појавила у народу.²¹⁹

Љотић је због оваквог става према Чехословачкој убрзо почео да трпи критике да му није стало до судбине те земље. Љотић се правдао пишући да: „Једно су осећања а друго истина. Велики је непријатељ Чехословачке онај ко не износи истину.“ Како се криза даље развијала, он је поново настојао да покаже како он и Збор гаје симпатије према Чехословачкој као словенској земљи. Писао је: „Ми смо Словени, горди смо на то,

²¹⁷ Д. Јовановић, *Политичке успомене 4*, 365-366; Z. Janjetović, “Dimitrije Ljotić and World War II”, *Istorija 20. veka*, 1 (2018), 95; M. Sovilj, *nav. delo*, 25.

²¹⁸ Д. Љотић, *Сабрана дела. Књига III (1937-1938)*, Београд 2003, 181.

²¹⁹ Исто, 252-255.

сматрамо се обавезаним и самим разумом на словенску узајамност“. Сматрао је да је Чехословачка учинила све уступке судетским Немцима које је могла. Ако би отишла даље од тога она би изгубила своју независност. За Праг би било боље да пристане на одвајање Судетске области, јер због ње испашта цела земља. Ипак, иако је у интересу Југославије да Чехословачка опстане, све ово не значи да Краљевина заиста може да зарати са Немачком како би заштитила своју савезницу. Према Љотићевом мишљењу, за Југославију је уколико жели да ратује са Немачком било кључно да утврди какав ће заиста став Италија заузети, јер је Југославија према ове две земље имала преко 350 км дугу сувоземну границу. Југославија би некако и могла да се супротстави Немачкој, али би истовремени рат са Немачком и Италијом довео до разбијања Краљевине. Поред овога, Љотић пише да ће став Италије највише зависити од тога да ли ће Француска успети да се споразуме са Римом или не. Ако до тог споразума не дође, Југославија би морала да остане неутралана, јер би Италија тада подржала Немачку. Љотић своје разматрање завршава овим речима: „Скочити у воду и пружити помоћ дављенику дужан је човек ако има и сасвим мало вероватноће да ће му животи спасити...Али и морал забрањује спасавање под таквим околностима, где нема ни само вероватноће да ће се дављеник спасити, већ где је сигурно сасвим да ће се и спасилац удавити“.²²⁰

За разлику од тумачења које су донели дневни листови, Љотић није сматрао да је Хитлеров говор у Нирнбергу оставио отворена врата за договор. Позивајући се на чињеницу да је прочитао Хитлеров *Mein Kampf*, Љотић је овај говор настојао да тумачи у светлу Хитлерових стварних циљева. Њему је било јасно да је овај говор морао да изазове побуну судетских Немаца против Прага. Хитлер је био спреман и да крене у рат, али га је у томе омео Чемберленов први долазак у Немачку. Љотић је такође критиковао и оне који су на сличан начин тумачили и Хитлеров говор од 26. септембра. Заправо, он је све до саме Минхенске конференције сумњао да ће мир бити спасен. Дивио се Чемберленовој спремности да оде у Немачку и разговара са Хитлером, сматрајући да су његови поступци пуни хришћанске љубави, али је сумњао да ће та политика остварити икакве резултате.²²¹

У својим текстовима Љотић је показивао сумњу у могућност демократија да се супротставе тоталитарним државама и пре него што је потписан Минхенски споразум. Он

²²⁰ Исто, 313-316.

²²¹ *Време и Политика* 14. септембар 1938. године; Д. Љотић, *нав. дело*, 317-321, 339-343.

је знао да је овај став непопуларан, али се бранио тим да су његове сумње у снагу француске и чехословачке демократије (Британија је по Љотићевом мишљењу заправо била „аристократско-плутократска република са изгледом демократије“) нису последица његове мржње према овим земљама, већ љубави према истини. Љотић је такође сумњао и у војну моћ СССР-а. Сматрао је да су Лондон и Париз неправедно оптужени да су напустили Праг, а такве критике нико не упућује Москви, иако су Совјети тврдили да ће бранити Чехословачку. Заправо, Британија не само да није напустила Чехословачку, већ је по Љотићу Чемберлен „државник највећег стила“. Инсистирајући на праву народа на самоопредељење, Чемберлен је спреман да Немачкој уступи оне крајеве Чехословачке у којима је немачко становништво чинило већину, али ће на тај начин Хитлеру одузети изговор да заузме оне делове Чехословачке и Европе у којима су Немци били мањина.²²²

Упркос Љотићевом убеђењу да ће доћи до рата због судетског питања, четири европске силе су постигле договор у Минхену. Он пише да је био „запрепашћен“ овим споразумом, јер „Хитлер не само да није ништа попустио, већ је и поштрио свој став и Француска и Енглеска су и то прихватиле“. Хитлер је такође избегао давање било каквих гаранција за остатак чехословачке територије, чиме је оставио могућност да заузме остатак земље. Љотићу није било јасно зашто онда Британија и Француска нису прихватиле Хитлеров меморандум из Годесберга, јер је он био много повољнији по Чехословачку од споразума у Минхену. Љотић је наставио да износи негативне ставове о Совјетском савезу, тврдећи како Москва никада није желела мир, што показују критике које је она упутила на рачун Чехословачке због одлуке те земље да се повинује одлукама у Минхену. Совјетски Савез није желео да брани Чехословачку или да учествује у рату, али му је рат одговарао јер би он довео до светске револуције и ширења комунизма. Сматрао је и да је Минхенски споразум разоткрио сву слабост и западних демократија и Совјетског савеза, али и то да је Хитлер заправо врло умерен, јер је упркос слабости других држава узео само део онога што је могао. Ипак, текст који је написао непосредно након Минхенског споразума Љотић не завршава нимало оптимистично, уверен да ће ускоро до рата сигурно доћи. Мислећи на Хитлерове даље територијалне захтеве у Европи Љотић овај текст завршава речима: „Него крај није још дошао“.²²³

²²² Д. Љотић, *нав. дело*, 331-343.; Z. Janjetović, “Dimitrije Ljotić and World War II”, 96.

²²³ Д. Љотић, *нав. дело*, 344-348.

Не може се тврдити да се Димитрије Љотић радовао због тешкоћа у којима се Чехословачка нашла.²²⁴ Он јесте саосећао са њом, с обзиром да се радило о једној словенској земљи. Заправо, он је у чехословачком питању заузео став сличан оном који је имала и влада, а то је да Југославија не сме да се сврстава уз било коју страну док не сазна шта је Италија одлучила. Иако је он сматрао да је Југославију словенска солидарност обавезивала да помогне Чехословачкој, у стварности Краљевина је требало да води рачуна о стварном односу снага. Југославија би можда могла да пружи извештајан отпор Немачкој, али би у рату на више фронтана била поражена и раскомадана. Због тога је за њу најбоље решење било да остане неутрална. Љотић се дивео Хитлеровој „генијалној проицљивости“ и сматрао је да је он учинио много за немачки народ, али је исто знао су Хитлерови коначни циљеви такви да се не могу остварити без отпочињања рата у Европи. Међутим, кривицу за отпочињење рата није приписивао толико Хитлеру колико Јеврејима и Совјетском савезу (којим су они по његовом мишљењу господарили), сматрајући да јеврејски народ жели да искористи нови светски рат како би свуда изазвао револуције и проширио комунизам и тако задобио власт над целим светом. Иако је Љотић у својим анализама спољне политике умео да буде врло проицљив, његов антисемитизам и антикомунизам су га врло често заслепљивали.

²²⁴ В. Глигорјевић, „Профашистичке снаге у Југославији и судбина Чехословачке“, у: *Československo a Jugoslávie od roku 1929 do rozpadu buržoazních společenských, politických a ekonomických systémů*, Praha 1983, 339.

Комунистичка партија Југославије

Иако се Комунистичка партија Југославије у време чехословачке кризе налазила и даље у илегалу, она је настојала да изнесе свој став према овим догађајима. Касније је КПЈ приписивано да је имала главну улогу у организовању бројних демонстрација на којима је окупљени народ изражавао своју солидарност према Чехословачкој, али је овакве тврдње тешко проверити.²²⁵ КПЈ је још од краја 1934. и почетка 1935. године посвећивала све већу пажњу растућој фашистичкој опасности, а након VII конгреса Коминтерне КПЈ почиње да ради на стварању Народног фронта. Циљ ове акције је био окупљање свих демократских и антифашистичких снага како би се сузбио утицај фашизма.²²⁶

ЦК КПЈ је већ након аншлуса Аустрије почео да упозорава на опасност која је од Трећег рајха претила прво Чехословачкој, а потом и Југославији. Наслов прогласа је био „За мир, независност и слободу“. У прогласу је писало: „Окупацијом Аустрије Хитлер је стегао у кљешта братску Чехословачку...Хитлерове трупе су на граници Југославије. Фашистичка, пангерманска и освајачка Немачка постаје погранична држава са Југославијом. Хитлеризам није пријатељ и добри сусед, већ заклето непријатељ слободе и независности народа Југославије. Јуче је Хитлерова солдатека згазила слободу аустријског народа, данас већ спрема удар против Чехословачке, а сутра ће његове чете да провале преко Караванки у Југославију“. Стојадиновић је оптуживан да је „Хитлеров агент“, који му је помогао да оствари своје планове против Аустрије. Због тога су југословенски народи позвани да сруше Стојадиновићеву владу, како би бригу о земљи преузела влада народне одбране. Тражено је да се Југославија у спољној политици ослања на савез са Чехословачком, Француском и Совјетским савезом.²²⁷

У време заоштравања чехословачке кризе ново руководство КПЈ, на челу са Јосипом Брозом Титом, радило је на консолидовању партије. Ново руководство је том приликом увидело да у партији не само да не постоји јединство око неких унтарпартијских питања, него да постоји разлаз и око неких спољнополитичких питања. Та размимоилажења су се појавила већ у марту 1938. године, након што је ЦК КПЈ у

²²⁵ М. Sovilj, *nav. delo*, 25.

²²⁶ У. Nedimović, „Podrška narodnofrontovskih snaga u Bosni i Hercegovini Čehoslovačkoj republici (1937-1938)“, у: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, 173-189; Р. Milosavljević, „О неким аспектима делатности КПЈ у периоду Минхенске кризе“, у: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, 328-329.

²²⁷ *Априлски рат I*, 11-17.

горепоменутом прогласу осудио овај аншлус Аустрије и упозорио на опасност која прети Југославији од њеног новог суседа. Том приликом је део чланова партије из Далмације и Хрватске критиковао овај проглас и тражио је да се он не растура.²²⁸

Подршка коју је ЦК КПЈ пружао Малој антанти се знатно разликовала од става који је Партија имала према овом савезу у тренутку његовог настанка. Испрва, пре него што је забрањена, Партија није посвећивала нарочиту пажњу спољној политици. Њој је тада једино било важно да Југославија не учествује у интервенцији против бољевика. Након забране КПЈ је оштро критиковала Малу антанту, сматрајући да је овај савез само оруђе француског империјализма. Након што је ова опасност била отклољена, КПЈ је ублажила свој став према Малој антанти, али је истовремено исмевала Београд, тврдећи да он слепо слуша своје господаре у Прагу. Врхунац непријатељства према Малој антанти КПЈ је покзаивала током 1929-1930. године, сматрајући да је увођење диктатуре у Југославији било врхунац припрема Мале антанте за рат против Совјетског савеза. Свој негативан став према овом савезу КПЈ је задржала све до почетка тридесетих година. У томе је следила став Коминтерне, која је Малу антанту осуђивала као чувара версајског поретка.²²⁹

Међутим, када је промена међународних околности изазвала промену става Коминтерне према Малој антанти, КПЈ је коначно у потпуности ублажила свој став према овом савезу. Страх од нацизма је натерао прво Француску да се зближи са Совјетским савезом, а потом и Чехословачку. Ове две земље су 1935. године склопиле пактове о узајамној помоћи са Москвом. Ипак, Југославија и даље није имала успостављене дипломатске односе са Совјетима. ЦК КПЈ је зато у лето 1935. године тражио да и Југославија склопи сличан пакт, као и да се оконча њено приближавање Немачкој. Након пленума у Сплиту (јун 1935) и VII конгреса Коминтерне (јул-август 1935) КПЈ се у потпуности окреће напорима за изградњу народног фронта. ЦК КПЈ није у Малој антанти више видео опасност по Совјетски Савез или средство одбране версајског поретка. Мала антанта је сада постала „корисна ствар за одбрану мира“. Партија је у више наврата критиковала Стојадиновићеву владу да је ослабила овај савез и да се превише приближила Немачкој и Италији. Промена руководства КПЈ није довела до престанка подршке Малој антанти. Јосип Броз је током Делбосове посете Београду, децембра 1937, позвао чланове

²²⁸Р. Милосављевић, „О неким аспектима делатности КПЈ у периоду Минхенске кризе“, 327-329.

²²⁹ V. Vinaver, „Komunistička partija Jugoslavije i Mala antanta“, *Istorijski časopis*, knj. XVIII (1971), 523, 528, 540-543.

Партије да организују демонстрације на којима ће тражити да Југославија води спољну политику са ослоном на Француску, Малу антанту и Совјетски Савез.²³⁰

Упркос томе што је Партија била у илегали, чланови КПЈ су током трајања чехословачке кризе узимали учешће на манифестацијама које су биле организоване у циљу подршке Чехословачкој. Тако је Хасан Бркић, који је имао задатак да у Сарајеву ради на обнови партијске организације, одржао говор на манифестацији која је била организована у част рођендана председника Чехословачке, Едуарда Бенеша. Он је том приликом говорио о историјату заједничке борбе југословенског и чехословачког народа за слободу, о значају Мале антанта, а чехословачког конзула је замолио да обавести Праг о „љубави и оданости прогресивне југословенске омладине према народу у Чехословачкој“. Због овога је сарајевска полиција предложила Дирекцији Привилеговане аграрне банке, у којој је Бркић радио, да га отпусти из службе. У мају 1938. један активиста КПЈ је на збору Удружене опозиције одржао говор критикујући сарадњу са фашистичким земљама и тражећи ослонац на демократске државе.²³¹ Чланови Партије су узели учешћа и на свечаној академији која је 7. јуна 1938. одржана на Београдском универзитету у част Чехословачке. Том приликом је говор одржао и Иво Лола Рибар, генерални секретар ЦК СКОЈ-а. Он је рекао да Чехословачка има „код нас армије пријатеља“, тврдећи да ће студенти Београдског универзитета организовати прве батаљоне за одбрану те земље уколико за тим буде било потребе.²³²

У лето 1938. године, након окончања мајске кризе, илегалне новине КПЈ у Словенији, *Obzornik delavske politike*, представљале су догађаје око Чехословачке као део шире борбе коју је било потребно водити против фашизма. Одбацивали су тврдње по којима је фашизам непобедив, односно да је фашистичко освајање Европе неизбежно. Доказ је то што су се шпански и кинески народ успешно одупирали фашистичким освајачима. Тој борби се придружила и Чехословачка, која је успела да се одупре током мајске кризе Немачкој захваљујући томе што су Чеси и Словаци ујединили пред својим непријатељем. Ово је требало да буде и поука за Југославију. Поред Немачке, Чехословачкој су по мишљењу Партије претњу представљали и капиталисти у западним

²³⁰ Исто, 543-548.

²³¹ U. Nedimović, „Podrška narodnofrontovskih snaga u Bosni i Hercegovini Čehoslovačkoj republici (1937-1938)“, 176-177.

²³² M. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 288.

демократијама, којима није одговарало да Чехословачка опстане, јер су они желели победу фашизма. Они су наводно стајали иза напада у британским новинама који су били уперени против Совјетског савеза јер је Москва изразила спремност да брани Чехословачку.²³³

ЦК КПЈ је одмах након потписивања Минхенског споразума одржао посебан састанак на ком су главна тема били догађаји око Чехословачке. Са овог састанка, октобра 1938, упућен је нови летак назван *Против хитлеровске инвазије и његових помагача у земљи*. Овим летком је била осуђена поновна капитулација западних демократија пред захтевима фашистичких сила. ЦК КПЈ је оштро осудио Минхенски споразум, али и освајачку политику коју фашистичка Италија и нацистичка Немачка спроводе према Југославији. ЦК КПЈ је такође позивао и на одбрану Југославије, избацивши паролу „Бранићемо земљу“. Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ) је почео да на Београдском универзитету организује добровољачке стрељачке курсеве и батаљоне одбране. Први такав батаљон је био формиран већ средином 1938. године. Власти су покушале да све примерке овог летка забране, па је Министарство унутрашњих послова у свом распису од 12. новембра 1938. тражио од органа локалне власти „да се предузму енергичне мере у правцу спречавања и растурања поменутог летка“.²³⁴

Према мишљењу чланова Партије Хитлерове тврдње да су ово његови последњи територијални захтеви у Европи су биле обична лаж. Политика попуштања није могла да сачува мир, већ је само охрабривала Хитлера да стално износи нове захтеве. Постојало је уверење да Британија и Француска не желе заправо да политиком попуштања спасу мир, већ желе да се Немачка окрене против Совјетског савеза. Родољуб Чолаковић, који се током врхунца чехословачке кризе налазио у Паризу, Минхенски споразум назива „капитулацијом пред агресорима и неверством према савезнику“. Совјетском савезу није замерано што није притекао у помоћ Прагу. Москва је била обавезна да помогне само ако то буде учинила и Француска. Такође, Праг се Москви никада није званично обратио за помоћ, иако је Совјетски Савез тврдио да ће ту помоћ пружити.²³⁵

У време предизборне кампање ЦК КПЈ је настојао да формира Странку радног народа, како би бар на тај начин и комунисти могли да учествују на изборима. Међутим,

²³³ F. Filipič, „Češkoslovaška kriza in Slovenci“, u: *Minhenskiot dogovorot i jugoslovenskite i čehoslovačките народи*, Скопје 1980, 127.

²³⁴ P. Milosavljević, „O nekim aspektima delatnosti KPJ u periodu Minhenske krize“, 329-330; U. Nedimović, „Podrška narodnofrontovskih snaga u Bosni i Hercegovini Čehoslovačkoj republici (1937-1938)“, 182.

²³⁵ P. Čolaković, *Kazivanje o jednom покољењу*. Књига 3, Сарајево 1972, 495-497.

поново су се поједини чланови партије супротставили политици Централног комитета, осуђујући и формирање Странке радног народа, као и њено придруживање листи Удружене опозиције. Чланови КПЈ су о Чехословачкој говорили и током предизборне кампање, иако њихова странка није могла да учествује на изборима. Тако је Слободан Принцип-Сељо у новембру на предизборном скупу у Рељеву код Сарајева критиковао немачку спољну политику и изразио је жаљење због тешке судбине која је задесила Чехословачку.²³⁶

ЦК КПЈ се поново дотакао судбине Чехословачке у резолуцији коју је објавио у децембру 1938. године. Аншлус Аустрије и заузимање делова Чехословачке су били виђени само као етапе у даљем немачком продору ка Југоистоку. Политику коју је југословенска влада водила партија је поново, као и у марту 1938, оценила као издајничку. Стојадиновић је оптужен да је починио „тежак злочин над народима Југославије“, јер је својом политиком олакшао Немачкој продор ка југоистоку Европе. Овом политиком је Стојадиновићева влада наменила Југославији судбину Чехословачке. Опасност по Југославију не само да није отклоњена, него је сада још и већа зато што Хитлер и Мусолини већ подстичу околне државе да се окрену против Краљевине како би њена територија била лакше раскомадана. Због тога је поново позивано на обарање „противнародне Стојадиновићеве владе“ и формирање владе народне одбране. Требало је учврстити пријатељске везе са балканским, али и свим другим државама које су вољне да се супротставе немачким и италијанским фашистима, а најважније је било успостављање чврстих веза са Москвом. Партија није одустајала од своје намере да окупи све демократске снаге у један блок, сматрајући да успех опозиције на изборима показује да и народ жели да један такав блок замени непопуларни Стојадиновићев режим. Резолуција је поред овога истицала и намеру КПЈ да сачува своју независност унутар таквог блока и да се не „прилагођава националној и класној идеологији буржоазије“, као и да сузбије свако фракционаштво унутар својих редова.²³⁷

Након потпуног уништења Чехословачке, у марту 1939. године, ЦК КПЈ је објавио нови проглас. Судбина Чехословачке је требало да послужи као опомена југословенским народима, јер Италија и Немачка нису намеравале да одустану од даљих освајања. Зато су

²³⁶ U. Nedimović, „Podrška narodnofrontovskih snaga u Bosni i Hercegovini Čehoslovačkoj republici (1937-1938)“, 183; P. Milosavljević, „O nekim aspektima delatnosti KPJ u periodu Minhenske krize“, 331.

²³⁷ *Aprilski rat I*, 123-133.

југословенски народи овим прогласом позвани да се уједине како би заштитили независност своје земље. Бојећи се опасности која Југославији прети од међусобних сукоба њених народа, Централни комитет објавио посебан проглас, назван *Народи Југославије*. Хрватски народ је упозораван да међу својим припадницима има издајнике и помоћнике фашиста, који траже помоћ од Хитлера. Од Словенаца је тражено да се уједине и забораве на међусобне верске и политичке разлике како би што успешније могли да се супротставе непријатељу. Српском народу је поручивано да је великосрпска хегемонија угрозила и сам опстанак државе, као и да се сва национална питања, а нарочито хрватско, морају решити што пре јер постоји опасност да Немачка и Италија искористе нерешена национална питања како би распарчале Југославију. Нарочито велика пажња је била посвећена Црној Гори, јер је након италијанске окупације Албаније дошло до појачане пропаганде о обнови независне црногорске државе, којој се требало супротставити.²³⁸

Чланови КПЈ су нарочито били активни у Словенији, јер је становништво овог дела Краљевине било највише узнемирено због све већег територијалног ширења Немачке и јачања њеног утицаја. Комунистичка партија Словеније је у септембру 1938. године објавила летак под називом *Словенци – мир је у опасности*, у ком је упозоравала да се Хитлер припрема за напад на Чехословачку, након које на ред долази Југославија, и то пре свега територије насељене Словенцима. Сматрала је да пад Чехословачке представља увод у немачко освајање и германизовање Словеније.²³⁹ Како би ово предупредила КП Словеније почела је да подржава формирање заједничких комитета одбране. Било је врло важно зауставити и продају земље у пограничним деловима Немцима. Због тога су комунисти заједно са припадницима других омладинских организација обилазили словеначке породице које су живеле у пограничним зонама, храбрећи их да одустану од овакве продаје својих имања. Велика паника је завладала у Словенији током априла 1939. године, када су се пронеле гласине да Немци припремају окупацију Марибора. Том приликом је делегација словеначких комуниста посетила командата Марибора, изразивши спремност да брани град.²⁴⁰

Став Комунистичке партије Југославије према чехословачкој кризи треба посматрати у контексту растуће опасности од фашизма и стварању народног фронта као

²³⁸ P. Milosavljević, „O nekim aspektima delatnosti KPJ u periodu Minhenske krize“, 331, 334-336.

²³⁹ F. Filipič, „Češkoslovaška kriza in Slovenci“, 136,

²⁴⁰ P. Milosavljević, „O nekim aspektima delatnosti KPJ u periodu Minhenske krize“, 332-333.

најбоље одбране од њега, на чему је Партија радила од средине тридесетих година, у складу са директивама Коминтерне. У то време она мења свој став према Малој антанти и Чехословачкој, па овај савез више не види као средство за очување версајског поретка, већ као средство за одржавање мира. Током 1938. године ЦК КПЈ и чланови Партије су у више наврата критиковали владу Милана Стојадиновића, оцењујући њену политику као издајничку. Партија је Стојадиновића критиковала због тога што је ослабио Малу антанту и издао Чехословачку. Она је такође упозоравала да судбина Чехословачке може задесити Југославију јер је Стојадиновић својом политиком сарадње са фашистичким државама угрожавао опстанак државе. КПЈ су и противници и присталице приписивали заслуге за организовање манифестација и масовних пријава добровољаца за одбрану Чехословачке, али је ове тврдње тешко доказати. Ипак, поједини чланови КПЈ су заиста узимали учешће на оваквим догађајима.

Југословенски народи и Минхенски споразум

„Верност за верност“

Спољна политика владе Милана Стојадиновића је била врло непопуларна међу великим делом југословенског становништва. Народ је то незадовољство почео да изражава на демонстрацијама, нарочито у периоду који је уследио након склапања споразума са Италијом, марта 1937. године. Тада се протестовало против посете грофа Ђана и политике зближавања са Италијом. Током посете председника Чехословачке Бенеша, априла 1937. године, полиција је блокирала све прилазе железничкој станици, рачунајући на то да се демонстрације спремају. Полиција је одузимала све транспаренте на којима су величани Бенеш и Чехословачка, али није могла да спречи масовне демонстрације. Демонстрације у Бенешову част су исто одржане у Крагујевцу, иако су власти ставиле војни гарнизон у приправност како би их спречиле. Полиција је морала да интервенише и у јуну 1937. године, током посете немачког министра иностраних послова Фон Нојрата. Она је разбила демонстрације испред француског посланства, на ком су окупљени грађани клицали Француској и певали *Марсељезу*. Међутим, демонстранти су се окупили и испред посланства Чехословачке. Неслагање са владином спољном политиком је потврђено и на демонстрацијама поводом Делбосове посете. Због овога не чуди што су током чехословачке кризе организоване демонстрације на којима је народ исказивао своју солидарност са савезничком словенском земљом. Њих такође треба посматрати и у контексту растућег незадовољства које је народ осећао према владиној политици уопште.²⁴¹

Мобилизација чехословачке војске у мају 1938. године је у народу протумачена као покзатељ чврсте намере Чехословака да бране своју отаџбину од немачке агресије, па је због тога дочекана са великим симпатијама. Владу је ово бринуло, јер је показивање симпатија према Прагу праћено и критиком владине спољне политике и Немачке. Снажан утисак је изазвала и подршка коју је Велика Британија пружила Чехословачкој током мајске кризе.²⁴² Током ових догађаја у Београду је одржано спортско такмичење земља Мале антанте. Како је део чехословачког тима морао да се врати кући због мобилизације,

²⁴¹ М. Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929-1941. godine*, Beograd 1977, 487-488, 490; М. Sovilj, *nav. delo*, 22-23.

²⁴² *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 631; L. Deak, „Československo-juhoslovanské vzťahy v čase Mníchova“, 85-86.

спортисти те земље су заузели последње место. Ипак, народ их је одушевљено поздравио, аплаудирајући им и изражавајући подршку Чехословачкој против Немачке. С друге стране, долазак немачких пилота на међународну ваздухопловну изложбу истог месеца изазвао је потпуно супротну, непријатељску реакцију. Људи су извиждали немачке авионе, а два пилота су чак била нападнута у једној од београдских кафана.²⁴³ Након мобилизације у Чехословачкој и немачког повлачења словеначке новине и јавност су били пуни хвалоспева на рачун Прага, али и савезника који су подржали Чехословачку. Исход мајске кризе је оцењен као велика победа за Чехословачку.²⁴⁴

Крајем маја је у Југославији такође свечано прослављен и рођендан председника Чехословачке. У Београду је на Коларчевом универзитету одржана свечана академија на Коларчевом универзитету, којој су присуствовали и дипломатски представници појединих земаља. Академија је отворена говором који је одржао председник Савеза југословенско-чехословачких лига, Стеван Ђирић, уједино и председник Народне скупштине. Манифестације поводом прославе рођендана чехословачког председника Бенеша, одржане су и у Сарајеву. Говори са једне такве манифестације, одржане у дворани Кина *Империјал*, преношени су преко звучника на главну улицу. Полиција је због овога казнила и организаторе манифестације, као и оне који су поставили звучнике. Такође, многи грађани су чехословачком посланству послали честитке поводом рођендана председника Бенеша, дистанцирајући се од Стојадиновићеве спољне политике и изражавајући подршку Чехословачкој.²⁴⁵

Југословенску владу је нарочито бринуло учешће југословенских грађана на соколском слету у Прагу, у лето 1938. године. Она се бојала да би том приликом могло доћи до изгреда против Немаца, у којима би учешће узели и Југословени, па би у том случају Немачка могла да „откаже постојећи пријатељски савез са Југославијом“. Због тога је влада тражила гаранције и од сокола и од чехословачке владе да оваквих изгреда неће бити. У супротном, она би забранила сокоlima да иду у Праг. Скренута је и пажња југословенској војној делегацији која је присуствовала слету да не учествује у некој акцији

²⁴³ Т. Chrobák, „Jugoslávská opozice a Československo 1935-1938“, 288-289.

²⁴⁴ АЈ, 38-768-947, *Slovenska politika*, 4.6.1938; F. Filipič, „Češkoslovaška kriza in Slovenci“, u: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, s. 126-127.

²⁴⁵ *Правда*, 30. мај 1938. године; U. Nedimović, „Podrška narodnofrontovskih snaga u Bosni i Hercegovini Čehoslovačkoj republici (1936-1938)“, 176-178; T. Chrobák, „Jugoslávská opozice a Československo 1935-1938“, 289.

против Немаца и Мађара. Теренс Шоун, отправник послова британског посланства у Београду, процењивао је да је у Праг на слет сокола отишло бар 6500 сокола и 3500 других посетилаца из Југославије. По његовом мишљењу евентуални напад Трећег рајха на Чехословачку би морао да изазове снажну реакцију народа у Југославији. Југословенски соколи на слету у Прагу су припремили и петицију за председника владе, у којој су тражили да подржи Чехословачку. Стојадиновић је одговорио да то не може да учини јер по мишљењу војних стручњака Југославија није спремна за рат.²⁴⁶

У лето у Прагу је одржан и састанак Пенклуба, на ком су готово сви делегати изражавали своју подршку Чехословачкој. Тако је Мита Димитријевић у име југословенске делегације обећавао верност за верност и говорио да између Југославије и Чехословачке нема границе. Како је говор одржан преко радија, југословенски посланик није могао да спречи овакву изјаву. Хрватски делегати су припремили и посебну изјаву у којој су изражавали своју солидарност са Чехословачком, па су након тога исто учинили и делегати из Љубљане и Београда, како се не би стекао утисак да је хрватска делегација наклоњенија Прагу од њих.²⁴⁷

Српска православна црква је такође помно пратила догађаје око Чехословачке. У време аншлуса њена реакција није била оваква, јер Аустрија није имала већи број православних хришћана. Међутим, у Чехословачкој је постојао већи број православних хришћана, који су били под јурисдикцијом СПЦ. Слом Чехословачке је за СПЦ представљао опасност за све словенске народе.²⁴⁸ У *Летопису српске православне парохије у Цељу* је за 1938. годину забележено да је била „јакó немирна“ и дат је кратки опис догађаја који су претходили Минхенском споразуму. Забележено је да је: „тако настрадала братска Чехо-Словачка република...То је велика штета и за нас, јер та земља најлепши је цвет у врту Славенства“. Велики страх од избијања рата није могао заобићи ни СПЦ, па је њена Патријаршија 28. септембра донела одлуку да се у свим храмовима одржи молепствије за мир. У цељској парохији је оно међутим одржано 16. октобра, када је Минхенски споразум већ био склопљен. Међутим, у то време су и Мађари истакли своје захтеве, па је Прагу

²⁴⁶ Т. Chrobák, „Jugoslávská opozice a Československo 1935-1938“, 290; D. Biber, „Britanci o Stojadinoviću i Minhenu“, 356-357; M. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 287-288.

²⁴⁷ АЈ, 37-29-211, 188-189, Извештај посланика Протића, 1.7.1938; АЈ, 38-33-78, Сепаратистичка манифестација загребачке делегација Пенклуба, 31.6.1938. године

²⁴⁸ Radić, R., „Srpska pravoslavna crkva i pravoslavlje u Čehoslovačkoj“, *Tokovi istorije*, 1-2 (1997), 93-97, 114; С. Мићић, *нав. дело*, 222.

претила опасност и са те стране. У *Летопису* је примећено и да се промена југословенске спољне политике није допадала народу. Југославија је почела да се ослања на дојучерашње непријатеље, који „ће нам без сумње и сутра бити непријатељи“. Имајући у виду „трагичну судбину“ Чехословачке, као и хрватско питање и снагу Италије и Немачке, та политика и може бити корисна, али „овај правац политике није симпатичан нашем народу и он га силом прилика за сад трпи, али не одобрава“.²⁴⁹

У пружању подршке Чехословачкој су се нарочито истакли студенти и омладина. Они су још од 1937. године исказивали своју солидарност са Прагом. Поводом посете председника Бенеша организован је Дан чехословачке културе. Омладина је поздрављала председника током његовог пута од Суботице до Београда. У Загребу је био растуран летак који је потписала „Хрватска омладина“ у ком је критикована профашистичка политика владе, а народ је позван да на демонстрацијама покаже своју наклоност према Бенешу и Чехословачкој. Студенти из Љубљане су преко свог листа *1551* такође поздравили Бенешов долазак, а поздравну адресу му је упутило и 16 културних друштава из овог града, изразивши и своје незадовољство југословенском спољном политиком.²⁵⁰

Како је немачки притисак на Чехословачку растао током наредне, 1938. године, тако су студенти и омладина све чешће изражавали своју подршку. У јануару је одржана оснивачка скупштина Омладинске секције Југословенско-чехословачке лиге. Упућени су телеграми поздрава председнику Бенешу, председнику владе Хоци и министру спољних послова Крофти. Босанскохерцеговачка студентска омладина упутила је јавности апел назван *Драга браћо и сестре!* у ком је осудила политику владе Милана Стојадиновића према Чехословачкој и Аустрији, написавши: „Наш вјековни непријатељ, њемачки освајач, опколио је братску словенску земљу Чехословачку и дошао на нашу границу...Никада дани за Европу нису били црњи од данашњих!“. Југословенска влада је оптужена да „поздравља славље оних свјетских разбојника“. Летак је завршен речима: „Живјела братска Чехословачка и пријатељска Француска! Живио савез са демократским земљама!“²⁵¹ Студенти Београдског универзитета су 17. марта, након аншлуса, организовали велики

²⁴⁹ *Летопис Српске православне парохije у Цељ, написан 1937. године*, пр. Б. Цвефлер и др., Београд-Цеље 2009-2010, 130-131, 136.

²⁵⁰ М. Васић, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929-1941. године*, Београд 1977, 450, 489.

²⁵¹ А. Митровић и др., *Студенти Београдског универзитета 1838-1941. Хронологија политичког живота*, Београд 1971, 334, 338-339; У. Недимовић, „Подршка народнофронтовских снага у Босни и Херцеговини Чехословачкој републици (1937-1938)“, 176.

збор. Они су осудили аншлус и владину политику, изразивши симпатије према Француској и Чехословачкој. Омладини ове две земље су послали поздравне телеграме. Нови протест против владине политике су одржали и 7 дана касније, 24. марта. Протесте против владине политике су у данима након аншлуса организовале и њихове колеге са Љубљанског универзитета. Омладина је организовала демонстрације и у Сплиту и Загребу, као и у Сарајеву. У Сарајеву су 26. и 27. марта почеле демонстрације солидарности са Чехословачком током извођења драме *Мајка* чехословачког писца Карола Чапека, у којој се говори о дужностима народа да се свим силама супротстави нападачу.²⁵² Колико су Чапекове драме снажно утицале на омладину говори и податак да је полиција у Новом Саду још у фебруару 1938. морала да забрани извођење његове драме *Беле болести* јер је војвођанска омладина често за време појединих сцена или након представе започињала демонстрације.²⁵³ Сви ови догађаји су јачали и сарадњу између студената три универзитета. Тако су се њихови представници састали већ у априлу како би се договорили о заједничком раду на одбрани земље и организовању одговарајућих курсева одбране за студенте.²⁵⁴

Како би спречио сличне акције студената у будућности, министар просвете Димитрије Магарашевић је 27. априла забранио одржавање јавних предавања и приредби којима би присуствовали они који нису део Универзитета. Изузетак су само „научни састанци и предавања“.²⁵⁵ То ипак није обесхрабрило студенте. Првобитно је Студентско правничко друштво за 25. мај планирало да организује правничко вече о Чехословачкој, а за наредни дан је Студентски мировни одбор припремао академију на исту тему. МУП је 24. маја затражио од министра просвете да забрани одржавање академије посвећење Чехословачкој, а забрана је сутрадан и издата. Међутим, академија је ипак организована 7. јуна, под паролом „Верност за верност“. На академији су учествовали и преставници чехословачког посланства. Међу говорницима се највише истакао Иво Лола Рибар, секретар СКОЈ-а. Прављене су паралеле између тешкоћа које је имала Чехословачка и положаја Србије 1914. године, а подсећало се и на подршку коју је Србија тада добила од Чеха и Словака. Иако је по оцени чехословачког отправника послова у Београду то била до

²⁵² M. Vasić, *nav. delo*, 512-514.

²⁵³ A. Kasaš, „Vojvođanska javnost i Minhenski sporazum“, u: *Minhenskiот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, 387.

²⁵⁴ M. Дамјановић, *Напредни покрет студената Београдског универзитета. Књига друга*, Београд 1974, 294.

²⁵⁵ A. Mitrović i dr., *Studenti Beogradskog univerziteta 1838-1941*, 345.

тада највећа манифестација подршке Чехословачкој, новине о њој уопште нису писале. Са друге стране, ова академија је била једна од главних вести у чехословачкој штампи.²⁵⁶ Студенти Загребачког свеучилишта су такође желели да организују сличну академију, али су њу власти забраниле. Ипак, Културно удружење студената пацифиста је 15. јуна организовало предавање чехословачког конзула у Загребу о војсци те земље.²⁵⁷

Организоване су и размене студената из Чехословачке и Југославије. Током једне од посета чехословачких студената, јуна 1938, они су заједно са колегама из Београда отишли у Крагујевац, где су посетили гробље 44 словачка војника који су стрељани током Првог светског рата због побуне против Аустроугарске. Обележавање две деценије од овог догађаја је пружио прилику да окупљени истражу солидарност са Чехословачком током кризе са којом се она суочавала. Манифестацијама подршке Чехословачкој је присуствовао и секретар Југословенско-чехословачке лиге Љуба Хофмановић, који је уједно био и високи чиновник МУП-а. Председник крагујевачке општине рекао је чехословачким изасланицима да: „хумке палих ми чувамо, на њима наше цвеће расте, а наше их сестре сузама заливају“. Окупило се око 10.000 хиљада људи, који су носили и транспаренте подршке Чехословачкој, западним демократијама и чак СССР-у.²⁵⁸

Уједињена студентска омладина је на Београдском универзитету у септембру 1938. године растурала летак назван *Бранимо Чехословачку – бранимо нашу независност*. Одбрана Чехословачке је значила уједно и одбрану Југославије. У летку је стајало да: „мир у свету, наша будућност, могу бити спашени...само одбраном независности Чехословачке Републике“. Истог месеца је Омладински мировни одбор у Београду издао проглас у ком стоји: „Чехословачка је данас у опасности, а са њом и мир, култура и напредак читавог човечанства и судбина нас младих целог света“. Омладина је позвана да ради на популаризацији Чехословачке и да организује различите манифестације на којима ће овој земљи пружити подршку. Требало је слати поздравне телеграме чехословачким дипломатским представништвима у Југославији, као и организовати прославе 20 година постојања Чехословачке. Београдски омладински мировни одбор је саставио и изјаву

²⁵⁶ АЈ, 38-33-79, Ш. Бр. 205, Телефонски извештај дописника Централног пресбироа из Прага, 8.6.1938; М. Vasić, *nav. delo*, 516; А. Mitrović i dr., *Studenti Beogradskog univerziteta 1838-1941*, 349-351; М. Дамјановић, *нав. дело*, 293-294; М. Sovilj, *nav. delo*, 26.

²⁵⁷ АЈ, 38-768-947, *Venkov*, 8. јун 1938; М. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 288.

²⁵⁸ АЈ, 38-768-947, *Venkov*, 19. јун 1938; *Време*, 20.6.1938; Т. Chrobák, „Jugoslávská opozice a Československo 1935-1938“, 289; М. Vasić, *nav. delo*, 517.

солидарности са Чехословачком који је требало потписати и послати председнику Бенешу. Полиција је због ових акција 21. септембра упозорила Министарство просвете да: „су студенти Београдског универзитета повели живу агитацију...да у народу створе расположење за одбрану Чехословачке за случај рата“.²⁵⁹

Омладина је такође исказивала своју солидарност са Чехословачком и кроз пријављивање за добровољце који би ту земљу требало да бране. У мају се пријавило према подацима чехословачког посланства у Београду 2300 добровољаца спремних да бране Чехословачку. Тај број је био још већи током септембарске кризе, а према подацима чехословачког посланства они су планирали да тајно уђу у земљу. Две делегације омладине су посетиле чехословачког конзула у Загребу, изразивши спремност да бране његову земљу. И организација Народна одбрана је позивала људе да се у што већем броју пријаве у редове добровољаца, па је њен Средишњи одбор донео резолуцију у том смислу.²⁶⁰ Према подацима у старијој литератури, од око 300.000 пријављених добровољаца трећина је долазила из Југославије. Такође, тврди се да је овај масовни одзив био последица активности КПЈ. Међутим, ни овако високе бројеве пријављених добровољаца, као ни улогу КПЈ, није могуће потврдити. Тачан број пријављених није познат, а по проценама чехословачког посланства износио је неколико хиљада. Влада је међутим наредила заплону спискова добровољаца који су се пријавили да иду у Чехословачку.²⁶¹

Судбина Чехословачке је нарочито бринула Словенце, јер су они били најугроженији због јачања Немачке. Посланик Гирса је 1937. године из разговора са представницима Словенаца закључио да они „искрено воле Чехословачку“. Приметио је и да многи од њих говоре чешки. Председник огранка Југословенско-чехословачке лиге у Љубљани, др Старе, изјавио је: „Ако неко буде приближио Чехословачку Југославији, биће то Словенци и нико други“. Та блискост је одржавана преко Југословенско-чехословачке

²⁵⁹ АЈ, 37-66-388, 131-133, Извештај Управе града Београда о активности Београдског омладинског мировног одбора, септембар 1938; М. Васић, *nav. delo*, 519-520.

²⁶⁰ АЈ, 37-22-171, 268-269; М. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 288-289; М. Čutková, „Několik poznámek o boji jugoslávského lidu proti Mnichovu v roce 1938“, u: *Československo a Juhoslávia: z dejín československo-juhoslovanských vzťahov*, Bratislava 1968, 343.

²⁶¹ М. Sovilj, *nav. delo*, 26-27; Т. Stojkov, „Društveno-političke prilike u Jugoslaviji u vreme Minhenskog sporazuma“, 18. Број од 100.000 добровољаца помињу и француски листови, али наводе да је чехословачко посланство одбило понуде пријављених. Чехословачка штампа је наводила број од 20.000 добровољаца (АЈ, 38-167-314, Преглед писања стране штампе о Југославији, 19.9.1938; АЈ, 38-768-947, *Le Temps*, 15.9.1938; АЈ, 38-986-1174, *Moravský večerník*, 16.9.1938)

лиге и организације сокола. Пуно се сарађивало и на пољу образовања и свих врста уметности. Студенти из Марибора су 22. марта објавили проглас у ком су истицали своју спремност да се жртвују за Чехословачку. У оквиру прослава 20 година Југославије, планирано је велико окупљање у Марибору за 14. август. Одлучено је да се не користе пароле које директно вређају Берлин и Рим, већ да се само истичу позитивне пароле о Чехословачкој и Француској. Тако је решено да се када неко током говора помене добре односе Југославије и Немачке чују узвици „Живела Чехословачка!“. На помен Италије требало је клицати Француској. Међутим, како је тог дана организована и Мачекова посета Београду, режим није желео да се у једном дану одрже две потенцијално велике опозиционе манифестације у различитим деловима земље, па је скуп у Марибору отказан. То је изазвало демонстрације. Окупљени народ је тражио пад Стојадиновићеве владе и спољнополитички ослонац на Француку, Чехословачку и Совјетски Савез.²⁶²

Крајем септембра, у време врхунца чехословачке кризе, било је прочехословачких демонстрација и у Марибору, Цељу и Крању. Организовани су и бојкоти немачких продавница и радњи у Птују, Марибору, Цељу и Љубљани. Према процени немачког конзула око 1000 младих се окупило 24. септембра у Љубљани изражавајући симпатије према Чехословачкој и своје незадовољство Стојадиновићевом владом, а нарочито њеним пријатељством са Немачком. Полиција је поново реаговала и разбила је и ове демонстрације. Соколи су у Љубљани 30. септембра одржали збор на ком је поред 250 припадника ове организације био присутан и др Егон, председник Југословенско-чехословачке лиге. Соколи су припремили и посланицу коју су намеравали да предају чехословачком конзулу. Три дана пре тога, у Крању се окупило око 2500 грађана како би испратили 14 Чехословака који су се због мобилизације вратили у своју земљу како би испунили своје војне обавезе. Грађани су певали *Хеј Словени*, а након што их је жандармерија натерала да оду са железничке станице, они су отишли на централни градски трг, где су узвикивали: „Ми се не дамо, живела демократија! Доле Мусолини! Доле Хитлер!“. Због овога је жандармерија поново морала да реагује.²⁶³

Демонстрација је било и међу Хрватима. У Загребу су 15. марта организоване демонстрације против аншлуса у градском биоскопу, којима је присуствовало 2000 људи.

²⁶² Lj. Boban, *nav. delo*, 323; F. Filipič, „Češkoslovaška kriza in Slovenci“, 117, 122, 129-130, 137-139.

²⁶³ АЈ, 37-48-309, 57, Извештај банке управе у Љубљани, 28.9.1938; АЈ, 37-48-309, 88, Краљевска банска управа Дринске бановине Министарству унутрашњих послова, 6.10.1938; M. Sovilj, *nav. delo*, 27-28.

Иако је главни подстицај за ове демонстрацију био аншлус, поменута је и Чехословачка. Организатор је био СДС, а Срђан Будисављевић је рекао да је граница Југославије у Судетској области. Чехословачки конзул у Загребу је забележио да је сваки помен Чехословачке поздрављан бурним аплаузом. На крају састанка је аплауз за Чехословачку настављен на улици. Током Стојадиновићеве посете Сплиту у августу, председник владе је био дочекан повицима „Доле Стојадиновић! Живела енглеска демократија!“. Овакав дочек је био последица страха који су Сплит и Далмација осећали од Италије и евентуалног немачког продора ка Јадранском мору. Према извештају немачког конзула, у Загребу се 15. септембра око 200 младих људи окупило у како би исказали своје симпатије према Чехословачкој. Он је писао да се махом ради о сарадницима комуниста. Полиција је поново реговала, разбивши демонстрације и пружајући заштиту немачком дипломатском представништву. У немачким извештајима је број демонстраната често био мањи него број који је навођен у извештајима које су састављале чехословачке дипломате. У Дубровнику су соколи протестовали 17. септембра изражавајући подршку Прагу.²⁶⁴

У Скопљу је у мају 1938. био формиран огранак Југословенско-чехословачке лиге. Њени чланови су се окупили пред конзулатом Чехословачке како би јој пружили подршку, на чему им се лично захвалио чехословачки конзул. Потом су окупљени конзулу предали списак од 600 добровољаца, замоливши га да тај списак достави влади у Прагу. Сакупљан је и новац за избеглице из Чехословачке, а послата је и порука подршке прашкој омладини. Општина Бунцар код Скопља одлучила је да председника Бенеша прогласи за почасног грађанина, називајући чехословачког председника „највећим Словеном“ и великим пријатељем Југославије. Ово је уједно био и први пут да је ова општина некоме дала ову почаст. Почетком наредне, 1939. године, одржана је у Скопљу и велика комеморација поводом смрти чехословачког писца Карела Чапека, за кога се сматрало да је умро од туге због судбине своје домовине.²⁶⁵

У Сарајеву су велике демонстрације подршке Чехословачкој одржане 24. септембра испред зграде листа *Југословенска пошта*. Људи су се окупљали да слушају вести Радио Београда. Када су сазнали за Хитлеров ултиматум Прагу почели су да узвикују „Живела

²⁶⁴ АЈ, 38-166-313, Преглед писања стране штампе о Југославији, 16.8.1938; М. Соџић, *nav. delo*, 24, 27-28; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 389.

²⁶⁵ АЈ, 38-166-313, Преглед писања стране штампе о Југославији, 13.8.1938; С. Фиданова, „Прогресивните сили во Македонија во времето на Минхенската спогодба“, у: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, 103-105.

Чехословачка, а доле Њемачка!“, али их је полиција убрзо растерала. Три дана касније, Управа полиције је наредила да се ученицима средњих школа и шегртима забрањује да после 19 часова излазе на улицу или на корзо. У Бања Луци су исто избиле демонстрације, а полиција је тражила помоћ Добровољне ватрогасне чете како би их зауставила. Међутим, ватрогасци су по доласку то одбили и придружили су се окупљеном народу.²⁶⁶

Чехословачка криза је пажљиво праћена и у Црној Гори. Већина листова је били на страни Чехословачке (*Слободна мисао*, *Зета*, *Глас Боке*). Владиноу политику су подржавали провлади лист *Народни лист* и *Зетски гласник*, званични орган бановине. *Слободна мисао* је писала како су „догађаји у Чехословачкој изазвали у Црној Гори осјећање братског саучешћа“. Лист је писао и о депеши коју су грађани Никшића послали председнику Бенешу: „У данима када братски чехословачки народ проживљује најтеже часове, у моменту када страшне силе зијевају да га прогутају, наша срца ударају јаче него икада до сада, под притиском великог бола и оправданог гњева. Сигурни смо да тумачимо жеље свих Црногораца када Вам, господине Предсједниче, кажемо да смо сви готови и спремни стати уз раме наше чехословачке браће, на бранику наших оправданих словенских интереса. Поздрављајући преко Вас храбри чехословачки народ, ми му поручујемо: да стојимо постојано као клисурине, проклет био издајица Славске домовине“. *Глас Боке* је пренео телеграм који је народни посланик за срез бококторски Мирко Комненовић упутио посланику Чехословачке, назвавши тај чланак *Бока Которска уз Чехословачку*: „Братска Чехословачка, штитећи онако достојанствено своју лијепу земљу, част свог народа и угрожени мир, на крст разапета стоји...Бокеље раздиру исте муке и болови, исти братски осјећаји и жеље који су раздирали вас, нашу племениту чехословачку браћу, када је 1914. године наш заједнички душманин и тирјанин покушао да разори југословенске државе Србију и Црну Гору“. Рисанска општина је донела резолуцију коју је проследила чехословачком посланству у Београду. У њој је изразила своје дивљење „херојском држању братског чехословачког народа према вандалском и незаситљивом фашизму Хитлера“. *Глас Боке* је критиковао Минхенски споразум јер је Чехословачка требало да плати рачун за одржавање мира у Европи. Упркос забрани, у Херцег Новом је било манифестација за Чехословачку, али их је полиција ратурила. *Глас Боке* је за Минхен

²⁶⁶ U. Nedimović, „Podrška narodnofrontovskih snaga u Bosni i Hercegovini Čehoslovačkoj republici (1936-1938)“, 180-181.

написао да је то „пресуда, а не споразум“. *Zeta* је о Даладјеу и Чемберлену писала: „Ми се у чуду питамо какав мир, какву демократију и какву Европу спасоше ова два џина? Када истражујемо кога су то они спасили, онда видимо да су спашени не Европа, не демократија, не светски мир, већ фашизам“.²⁶⁷

Протеста је било и у Београду. У јеку чехословачке кризе Београд је посетила група француских ветерана, како би присуствовали обележавању две деценије пробоја Солунског фронта, „као да нас подсети на заједничку борбу“ како је то описао Драгољуб Јовановић. Маса окупљених грађана је ове ветеране поздрављала код споменика захвалности Француској, тражећи ослонац на ову земљу против фашистичких држава. Полиција је поново интервенисала како би разбила демонстрације. Делегација југословенских сокола је посетила 22. септембра чехословачко посланство, где се срела са послаником Липом. Поручили су му: „Ваша победа је и наша победа, а ваш пораз и наш пораз“. Око 2000 сокола је поново изашло на улице Београда 24. септембра. Отишли су до посланства Чехословачке, где су певали *Хеј Словени*. Разишли су се након интервенције полиције. Незадовољни односом Француске према Чехословачкој, Београђани су се окупили и испред француског посланства, 25. септембра. То је био први пут да су такви протести одржани испред посланства ове земље. Грађани су такође искористили одлазак једне групе чехословачких резервиста, који су након проглашења мобилизације кренули у своју земљу, како би изразили своје симпатије према Прагу. Чехословачка штампа је пренела и допис једног сељака из Шумадије, упућен посланству те земље у Београду, у ком стоји да сељаштво слободарске Шумадије зна како се братски чехословачки народ борио за слободу своје отаџбине и обећава да никада неће напустити Чехословачку.²⁶⁸

Сви ови протести нису прошли незапажено код дипломатских представника Чехословачке, који у писали о солидарности Југословена са Чехословачком. У Прагу су се надали да би народ могао да изврши притисак на владу да помогне Чехословачку. Тако је 23. септембра чехословачки посланик јављао да ће у Југославији доћи до побуне уколико она буде напустила своју савезницу. Међутим, ове наде нису биле основане. Додуше, страх

²⁶⁷ J. R. Војовић, „Odjek Minhenskog sporazuma u crnogorskoj štampi“, у: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, с. 154-169.

²⁶⁸ AJ, 38-985-1173, *L'epoque*, 24.9.1938; AJ, 38-986-1174, *Pražské noviny*, 27.9.1938; AJ, 38-986-1174, *L'Republique*, 26.9.1938; AJ, 38-987-1175, *Moravská rovnost*, 5.10.1938; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 632; M. Vanku, *Mala antanta 1920-1938*, 288; Д. Јовановић, *Политичке успомене 4*, 366; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 389.

да би ови протести могли да угроже југословенску владу је постојао и код дипломата других земаља. Тако је француски посланик 28. септембра писао да ће влада у евентуалном рату који би могао да избије око Чехословачке остати неутрална, али да постоји опасност да народ обори режим. Бојазан да би због непопуларности званичног става Југославије према Чехословачкој влада могла да падне делиле су и Италија и Мађарска.²⁶⁹

У ово време се појавио и летак назван *Драги брате*, у ком непознати аутор оштро критикује Стојадиновићеву спољну политику, али и кнеза Павла јер дозвољава да таква влада опстане на челу земље. Председник владе је оптужен да је „издајица српског рода“, јер он прави споразуме са Немачком која представља највећу претњу по опстанак Југославије. Југославија треба да буде уз демократске силе када избије рат (који аутор летка сматра неизбежним), али због владине издајничке политике Краљевина ће се супротно својим интересима наћи уз Немачку, Италију и Мађарску. Аутор једину наду за Југославију види у споразуму Срба и Хрвата и поручује да Југословени морају бранити Чехословачку јер тиме бране и своју државу, која ће у супротном постати следећа жртва Трећег рајха.²⁷⁰

Извесно незадовољство због званичног става Краљевине у овој кризи постојало је и код неких људи који су били блиски влади. Један од њих је био и Милан Јовановић Стоимировић, који је обављао дужност уредника партијског листа ЈРЗ *Самоуправа*. Он је још у марту 1938. писао како га брине положај Чехословачке, који је врло тежак. Међутим, и положај Југославије ће бити такав за годину-две. Згрануло га је то што је словенска Чехословачка угрожена: „Никада ми лице Европе није изгледало гадније, наличје бедније и одвратније!“. Он је те године био присутан у Нирнбергу на конгресу нацистичке партије. Иако је, како сам бележи, у *Самоуправи*, морао да пише само похвално, оно што је видео га је заправо ужасавало: „Наравно, ја то све морам другачије да опишем, да не бих вређао акутна и актуелна осећања наших моћних суседа, који данас кидишу на јадну Чешку, да би сутра посегли на пољски коридор, прекосутра на неког трећег, можда на нас“. Било му је болно да види како се нико у Југославији не усуђују да било шта каже у одбрану Чехословачке, па ни Стојадиновић. Сматрао је да ће се тек кроз годину или две видети да

²⁶⁹ М. Sovilj, *nav. delo*, 22-23; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 389; L. Deak, „Československo-juhoslovanské vztahy v čase Mníchova“, 89.

²⁷⁰ AJ, 37-9-48, 609-610

ли је Стојадиновићева политика заиста била исправна и да ли је заиста заштитила Југославију од немачке опасности.²⁷¹

Симпатије према Чехословачкој су могле да се виде и кроз писање дневних листова (не рачунајући ту оне провладине) и периодике. *Политика* и *Правда* су морале бити опрезне због цензуре, али су они знатно више од провладиних листова преносиле вести француске, британске и чехословачке новинске агенције. Поред овога, преношени су и текстови из штампе других држава у којима су њихови аутори оспоравали могућност да Минхенски споразум доведе до трајног мира у Европи. Један од таквих текстова је написао Ентони Идн, који је и иначе оспоравао политику попуштања коју је Велика Британија водила. Главна кривица за Минхенски споразум је пребацивана на Невила Чемберлена. По оцени *Правде*, након Минхенског споразума почео је период „оружаног мира“. *Политика* је објављивала и извештаје својих дописника из Чехословачке, који су описивали атмосферу у тој земљи, иако се нису упуштали у анализу међународне ситуације. Ипак, требало је да овакви текстови код читалаца пробуде симпатије према Прагу. У једном од њих је до детаља описано како је прослављен дан Светог Вацлава, заштитника Прага. Описана је и жалост због одлука из Минхена, али и достојанство са којим је народ те одлуке примио. Сличан циљ је требало да постигне и текст о уласку немачке војске у Поличку, већински чешки градић који је након Минхенског споразума ипак припао Рајху. Текст се завршава речима чехословачког војника, рођеног у овом граду: „Овде су свуда места где сам се као дете играо, сваки камен знам. Ето, а сада као туђинац морам да гледам из даљине“.²⁷² *Политика* је свој став износила и преко карикатура пружиманих из стране штампе, које су обично критиковале политику попуштања према Немачкој. На њима су често демократија или мир представљени у опасности. Због оваквог става *Правда* је била забрањена на месец дана, а Милан Стојадиновић је критиковао овај дневни лист јер је он по његовом мишљењу писао више о Чехословачкој него о Југославији. Са друге стране, Вук Драговић, уредник *Политике*, је на крају био ухапшен и добио је отказ.²⁷³

²⁷¹ М. Јовановић Стоимировић, *нав. дело*, 179, 188, 206-208, 211-212.

²⁷² *Политика*, 2, 9, 13. и 19. октобар 1938. године; *Правда*, 20. октобар 1938. године, 14. јануар 1939. године

²⁷³ М. Čitková, „Několik poznámek o boji jugoslávského lidu proti Mnichovu v roce 1938“, 343. Овом хапшењу је свакако допринело и то што је Драговић почетком јула, током борбака у Прагу, на вечери за новинаре из Мале антанте штампе говорио да је „Мала антанта доживела малу сахрану на лепомплавом Дунаву“ (мислећи на заседање Сталног савета у Синаји), као и што је критиковао цензуру штампе Југославији, правећи алузије како је лепо живети у слободној земљи (*АЈ*, 38-33-78, Вечера Мале антанте штампе, 7.7.1938)

Што се тиче периодике, њени дописници су махом били прочехословачки оријентисани. Поред већ поменутих текстова Јована Јовановића, *Српски књижевни гласник* је објављивао и текстове других аутора, који су углавном критиковали Минхенски споразум и политику Немачке. Један од највећих критичара политике Трећег рајха је био Живојин Балугџић, некадашњи посланик у Берлину. Он је главни успех Немачке видео не у припајању Судетске области, већ у коначном рушењу француског система у Европи.²⁷⁴ Сличан став су имали и *Nova Evropa* из Загреба и *Преглед* из Сарајева. Уредници оба листа, Милан Ћурчин и Јован Кршић били су врло наклоњени Пргу, а Кршић је био и чехословачки ђак.²⁷⁵ Дописници *Nove Evrope* критиковали су Стојадиновића због напуштања старих пријатеља и нерешавања хрватског питања. Упозоравано је на грешке које је Чехословачка начинила према Словацима и другим народима који живе у њој. Ипак, било је јасно да Рајх само користи положај своје мањине како би потчинио Чехословачку. Планиран је и посебан број повећен Чехословачкој како би се обележило 20 година од њеног настанка, али је он након неколико одлагања коначно отказан.²⁷⁶ *Преглед* је у готово сваком броју објављивао текстове који су се тицали чехословачке политике или културе, а дописници су му били и чехословачки министар иностраних послова Камил Крофта и публициста Хуберт Рипка. Врхунац подршке за Чехословачку *Преглед* је исказао објављивањем посебног броја који је био посвећен искључиво овој земљи, чији је поднаслов био „Наша Чехословачка“.²⁷⁷

Минхенски споразум је махом виђен као привремено решење и неуспели покушај да се мир очува жртвовањем Чехословачке. *Nova Evropa* је у више наврата упозоравала на опасност од немачког ширења ка истоку и југоистоку, цитирајући делове из Хитлерове књиге *Моја борба*. Требало је извући поуке из онога што се догодило Чехословачкој како велике силе не би могле да искористе унутрашње сукобе у Југославији да би је ослабиле и распарчале. Периодика је често била на мети цензуре због оваквих текстова. Тако је због

²⁷⁴ Неки од његових текстова из овог периода су: „Енглеска – са Рајне на Дунав“, „Немци у Чехословачкој“, „Пред крај политике немешања“, „Бенешова оставка“, „Статичне и динамичне границе“, „Између Версаља и Минхена“. Део ових текстова Балугџић је објавио под псеудонимом Х.У.З.

²⁷⁵ *Leksikon pisaca Jugoslavije III*, ur. Живојин Вошков, Novi Sad 1987, 487; Lj. Boban, *nav. delo*, 318.

²⁷⁶ Ћ., „О политици реализма“, *Nova Evropa*, *Књига XXX*, *Број 5*, 26. април 1938, 164-168; А. Силија, „Критични дані Чехословацке“, *Nova Evropa*, *Књига XXXI*, *Број 7*, 26. јун 1938, 206-209; Н. Рипка, „Pitanje Sudetskih Nemaca u Českoslovačkoj republici“, *Nova Evropa*, *Књига XXXI*, *Број 9*, 26. септембар 1938, 274-281;

²⁷⁷ Камил Крофта, „Смисао и задатак чехословачке државе“, *Преглед*, *Књига XIV*, *Број 177*, септембар 1938, 553-555; Хуберт Рипка, „Политичка структура Чехословачке“, *Преглед*, *Књига XIV*, *Број 177*, септембар 1938, 555-558; *Преглед: Наша Чехословачка*, Књига XIV, Број 175-176, јул-август 1938. године

своје подршке Прагу и писања о хрватском питању *Nova Evropa* неколико пута била забрањивана. То је био случај и са њеним бројем из септембра 1938, у ком је био објављен и апел који су чехословачки књижевници упутили свету.²⁷⁸

Иако су многи пружали подршку Чехословачкој, они су осећали и велики страх од евентуалног избијања рата. Народ је у Београду и Љубљани масовно повлачио своју уштеђевину из банака. Милан Јовановић Стоимировић је писао: „Послови су стали у целој земљи. Банке су испражњене. Нигде ведрога лица, нигде паметног човека. Сви јуримо као муве без главе.“²⁷⁹ Упркос олакшању што је рат био избегнут, опозициона штампа и већина народа је Минхенски споразум видела као капитулацију демократија пред тоталитарним силама и претњом насиља. Они су ово видели као жртвовање једне мале државе и важних начела да би се сачувао варљиви мир. Минхенски споразум је појачао уверење да су Британија и Француска напустиле мале народе у овом делу Европе. Југословени су се надали да ће Француска испунити своје обавезе и помоћи Чехословачку, а да ће Британија подржати мале народе којима прете велике државе. Сматрали су и да Париз ништа није утицао на текст Минхенског споразума, па је углед две западне демократије опао у великој мери.²⁸⁰ Југословени су такође почели да прикупљају помоћ за избеглице из Судетске области. Соколско друштво у Новом Саду и Соколска жупа у Петровграду сакупили су по 30.000 динара. Словаци у Југославији су сакупили 170.000 динара, а новац је прикупљан и преко Црвеног крста.²⁸¹

Овакво расположење код народа је приметио и немачки посланик. Он је 7. октобра писао Берлину о утицају који је судбина Чехословачке имала на југословенско становништво. По његовом мишљењу, последњи догађаји су још више уверили Југословене у надмоћ осовине Берлин-Рим у односу на западне демократије. Међутим, у народу постоји страх од суседства две тако јаке државе. Људи се нарочито плаше немачке снаге, а недавни догађаји су довели до пораста симпатија према братској, словенској Чехословачкој. Истицао је да се не може игнорисати промена расположења Југословена

²⁷⁸ „Udruženje češkoslovačkih književnika upućuje apel Savjesti Svijeta“, *Nova Evropa, Knjiga XXXI, Broj 9*, 26. septembar 1938, 297; „Spoljna politika nacional-socijalizma“, *Nova Evropa, Knjiga XXXI, Broj 10*, 26. oktobar 1938, 312-322; I. F. Lupis-Vukić, „Čemu nas uči sudbina Čehoslovačke“, *Nova Evropa, Knjiga XXXI, Broj 11*, 26. novembar 1938, 345-351; „Istočna politika nacional-socijalizma“, *Nova Evropa, Knjiga XXXI, Broj 11*, 26. novembar 1938, 351-359; J. Кршић, „После Минхена“, *Преглед*, Књига XIV, Број 178, октобар 1938, 617-620.

²⁷⁹ F. Filipič, „Češkoslovaška kriza in Slovenci“, 137-138; M. Јовановић Стоимировић, *нав. дело*, 211.

²⁸⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 626, 634, 658.

²⁸¹ *Политика*, 16. октобар 1938. године; A. Kasaš, „Vojvodanska javnost i Minhenski sporazum“, у: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, 386.

према Немачкој и да ће бити потребно да прође извесно време док Немачка не поврати своје позиције. Све ће се вратити на старо тек када народ у Југославији поверује да Немачка неће своју моћ користити против Чехословачке, а нарочито не против Југославије. Са друге стране, Друго одељење Абвера је у свом извештају од 26. октобра забележило да југословенска влада страхује да недавни међународни догађаји могу изазвати нове потресе у земљи.²⁸²

Након Минхенског споразума Уједињена студентска омладина је на Београдском универзитету издала проглас којим је омладину позивала да се уједини пред опасношћу од нацизма, осудивши политику Милана Стојадиновића. Београдски студенти су упутили и отворено писмо председнику француске владе Даладјеу, у ком су изразили своје разочарање због држања Француске током чехословачке кризе. Међутим, они нису били огорчени на француски народ: „Упркос свему, ми нисмо и нећемо бити утучени, ми одбијамо да идентификујемо народе са оним што се чини често у њихово име...Само појединци могу издати отаџбину, народ никад“. Неколико дана након Минхенског споразума и лево оријентисана омладина у Хрватској је издала свој проглас. Спољну политику југословенске владе су означили као издајничку, а Минхенски споразум су видели као помоћ Француске и Велике Британије Хитлеру како би се он могао окренути против Совјетског савеза. Студенти су током новембра почели да раде и на припреми прославе две деценије постојања Југославије. УСО је предложила да се београдски студенти обратe колегама из Загреба путем прогласа. У том прогласу, названом *Хрватској омладини*, указивано је да је политика владе довела целу Југославију у опасност. Тражена је равноправност и братска слога Срба и Хрвата. Омладина је током прослава Дана уједињења избацила већ поменуто парољу „Бранићемо отаџбину“.²⁸³

Судбина Чехословачке је изазвала снажну реакцију у готово свим деловима Југославије. За разлику од владе, највећи део народа је стао на страну Прага, изражавајући солидарност са савезничком и словенском земљом. Оваква реакција је била последица растуће непопуларности политике коју је водила влада Милана Стојадиновића. Сматрало се да се он превише приближио Италији и Немачкој, од којих је Југославији претила највећа опасност. Са друге стране, занемаривао је стара пријатељства и савезе. Страх од

²⁸² DGFP, Series D, Volume V, 315; *Aprilski rat I*, 66.

²⁸³ M. Vasić, *nav. delo*, 521-523.

сила осовине, а поготову Немачке, додатно је ојачао након аншлуса. Судбина Чехословачке је још више уверила знатан део југословенских народа да се Немачкој не може веровати и да је врло могуће да Југославија постане њена следећа жртва. У изражавању незадовољства владином политиком нарочито се истакла омладина. Иако се у великом делу старије литературе тврди да је иза овог незадовољства стајала првенствено Комунистичка партија Југославије, то је тешко доказати. Међутим, остаје неспорно да је судбина Чехословачке изазвала велике симпатије и сажаљење код највећег дела југословенског становништва.

Националне мањине

По попису уз 1931. године у Југославији је живело 499.969 Немаца, највише у Војводини, где их је било 342.853. Они су били најбројнија мањина. Немци су у Словенију почели да се насељавају још од десетог века, а у Босну и Херцеговину тек након аустроугарске окупације 1878. године. Што се тиче Немаца у Војводини, они су били део тзв. подунавских Шваба. Њихово насељавање је кренуло са протеривањем Турака и наставило се у неколико таласа током 18. века. Њихово национално буђење је кренуло тек од краја 19 века. Они су се врло тешко одупирали мађаризацији која је кренула након аустроугарске нагодбе из 1867. године. Након Великог рата Немци су се нашли у три државе – Мађарској, Румунији и Краљевини СХС. Они су 1920. године у Новом Саду основали Kulturbund, као организацију која је требало да их све окупи. Kulturbund-у је привремено био забрањен рад од 1924. до 1927. јер се сумњало да су његови чланови шпијуни који раде у интересу пангерманског експанзионизма. Нова забрана је уследила након увођења шестојануарске диктатуре, а дозвола за рад је била враћена 1930. године. Kulturbund се током свог рада, и пре доласка Хитлера на власт, ослањао на помоћ из Немачке.²⁸⁴

До доласка Хитлера на власт његовој националсоцијалистичкој идеологији је само мали део чланова поклањао пажњу. У руководству Kulturbund-а су седели махом конзервативнији, старији људи. Подунавске Швабе нису имале развијену националну свест све до избијања Великог рата. Они су у деценијама пред рат били изложени снажној мађаризацији у оним територијама Хабзбуршке монархије који су након нагодбе припали Угарској, у чему је битну улогу играо католички клер. Многа деца у међуратном периоду нису говорила немачки, већ мађарски. Мађаризација је спречавала Немце да након 1918. године заволе своју нову државу, али је уједно спречавала и продор нацизма. Рат је променио њихов однос према немачком пореклу. У контакту са немачким и другим аустроугарским војницима немачког порекла видели су да припадају великом народу. То је почело да буди њихову националну свест, али је тај процес ипак ишао споро. Што се тиче антисемитизма, као саставног дела нацистичке идеологије, подунавске Швабе су антисемитизам донеле са собом приликом досељавања. Разлози за антисемитизам су били

²⁸⁴ В. Bešlin, „Nemci u Vojvodini 1918-1941“, *Tokovi istorije*, 1-4 (1999), 208-213.

традиционалне и верске природе, а Немце није заобишао ни пораст антисемитизма у Монархији током 19. века. Они који су били национално свеснији мрзели су Јевреје и због тога што су они били носиоци мађарске државне идеје и културе. Исподи против Јевреја су учестали током друге половине тридесетих. Нацификацију је олакшало и незадовољство због положаја који су Немци имали у Југославији, а нарочито лоше стање школства и аграрна политика нове државе, која је фаворизовала насељавање Словена на рачун других народа. Утицај Римокатоличке цркве је био врло јак међу Немцима, јер је 4/5 њих припадало овој цркви. Она је била најјача брана нацистичком продору, али су спољнополитички успеси Трећег рајха и његова пропаганда практично онемогућили било какав рад цркве са омладином. Код Немаца протестаната је било другачије, јер његови верници нису били изложени однарођавању с обзиром да нису припадали универзалној цркви као што је римокатоличка.²⁸⁵

Међутим, након 1933. године расте број младих чланова Kulturbund-а који се одушевљавају нацизмом. Они су студирали у Немачкој и током студија су се прикључили нацистичкој партији. Циљ им је био да преко Kulturbund-а омогуће нацификацију немачке мањине. На њиховом челу је био Јакоб Авендер, лекар из Панчева. Они су крајем 1934. Основали Дружбу покрета обнове (Kameradschaft der Erneuerungsbewegung), због чега су названи обновитељима. На крају се и омладински вођа унутар Kulturbund-а, Јаков Лихтенбергер, изјаснио за обновитеље. Сукоб између старије генерације која је водила Kulturbund и млађе генерације обновитеља постао је јаван након марша обновитеља на Хабаг-Хаус, 28. јула 1935. године. У октобру се Kulturbund оградио од обновитеља, Лихтенбергер и сви обновитељи су искључени, а омладинске секције су укинуте. Југославија је стала уз руководство Kulturbund-а, помагавиши да се распусте одбори обновитеља. Разлог за то је тај што је Kulturbund био лојалан држави, а преко Штефана Крафта као свог представника у главном одбору ЈРЗ Немци су сарађивали са владајућом странком.²⁸⁶

Ширење нацистичке идеологије је у највећој мери било последица спољнополитичких успеха које је Трећи рајх остваривао. То се могло приметити и у писању немачке мањинске штампе. Најважније новине немачке мањине, *Deutsches*

²⁸⁵ Z. Janjetović, "O nacifikaciji vojvodanskih Švaba", *Tokovi istorije*, 1-4 (1999), 241-248.

²⁸⁶ J. Mirnić, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Novi Sad 1974, 36-39; B. Bešlin, „Nemci u Vojvodini 1918-1941“, 214-215.

Volksblatt, бурно су поздравиле аншлус, а Хитлера су називале „највећим Немцем свих времена“. Што се тиче судетских Немаца, о њима се пуно писало и пре 1938, али из обзира према југословенској влади њој савезничка влада у Прагу није била нападана. Након што је постало јасно да Југославија неће моћи да брани Чехословачку, ове новине су се окренуле против ње, узевши учешћа у великој пропагандној кампањи коју је немачка штампа спроводила против Прага.²⁸⁷ Аншлус је изазвао велико одушевљење међу Немцима, али и наду да би слична судбина ускоро могла сачекати и њих. Према извештајима бана Дунавске бановине Рајића Корошецу, Авендер је из Рајха добио упутство да Немце у Војводини организује по узору на судетске Немце. Након аншлуса и догађаја у Чехословачкој, међу Немцима у Југославији се појавила тежња да се измире и отклоне све међусобне несугласице. Немачки политичари су 10. априла 1938. одржали састанак у Београду на ком су изнели следеће захтеве:

1. да се њихова народна самобитност и животна права признају по уставу и закону
2. да се њихова народносна група призна као корпорација јавног права
3. да немачка народносна група може сама да решава сва национална, социјална, привредна и културна питања
4. да се вођство немачке народносне групе призна као њен једини легални представник према држави и власти
5. да се Немцима у Југославији призна право да се национално организују у складу са духом и погледом на свет тог народа

Овај проглас, иза кога је стајала група названа Фронт јединства (Einheitsfront), објавиле су све немачке новине. Фон Херен је исправно предвидео да ће овакав поступак Немаца изазвати велико неповерење власти према њима. Полиција је, бојећи се да се југословенски Немци не почну понашати као они у Судетској области, почела да проглас заплењује, као и да хапси Немце, а нарочито обновитеље. Ипак, нису хапшени најистакнутији обновитељи како би се спречило да они постану политички мученици.²⁸⁸

²⁸⁷ Неки од наслова били су: *Годесберг јачи од Москве и Прага, Хоће ли Бенеш прихватити мировно решење, Све зависи од Прага, Минхен полазна тачка за једну нову Европу, Никада више рата између Немачке и Енглеске, Минхенски мировни чин – немачко ремек-дело* (В. Веšлин, *Vesnik tragedije*, 33-34)

²⁸⁸ Ј. Мირнић, *nav. delo*, 44-46; В. Веšлин, *Vesnik tragedije*, 64.

Сукоб унутар немачке мањине је коначно превазиђен убрзо након склапања Минхенског споразума, у чему је велику улогу имао Трећи рајх. Обе стране су још од почетка сукоба настојале да обезбеде подршку своје матице. У складу са покушајима Немачке да Југославију отргне од француског утицаја и тако је привуче себи, МИП те земље је подржао Kulturbund. Са друге стране, 1936. године формирана је организација унутар нацистичке партије названа VOMI (Volksdeutsche Mittelstelle), са задатком да одржава везе са фолксдојчерима ван Рајха. VOMI је стала на страну обновитеља. Тако су стипендије за студије у Немачкој додељиване само оним Немцима који су имали препоруке обновитеља. Херен је тражио од VOMI да не подржава обновитеље јер је то стварало проблеме у односима Немачке и Југославије, али су различите немачке институције наставиле да се међусобно сукобљавају. Међутим, Рајху је највише одговарало да се сукоб оконча како би немачка мањина у Југославији наступала јединствено.²⁸⁹

Трећи рајх се у току 1938. године поново укључио у овај сукоб. VOMI је у јуну преко Фон Херена поручила Немцима да би Рајх поздравио уједињење Kulturbund-a и обновитеља. Преговори су кренули у октобру уз посредовање VOMI. Тог месеца је у Београд допутовао Вилхелм Луиг, високи функционер те организације. Он је стигао 23. октобра, непуних месец дана након склапања Минхенског споразума. Његовом доласку је претходила одлука Kulturbund-a да поништи своју ранију одлуку из 1935. године и врати искључене обновитеље. Луиг је Немцима наложио да буду сложни и да сви на децембарским изборима гласају за Стојадиновићеву листу. На овај начин је Трећи рајх искористио јачање својих позиција након Минхенског споразума како би постао главни арбитар у споровима немачке мањине у Југославији. Званично уједињење Немаца и окончање спора је прослављено на 14. годишњој скупштини Kulturbund-a, 18. децембра 1938. године. На тој скупштини је одлучено да гау постане највећа организациона јединица, а један такав гау је основан и за Немце у Словенији, који до тада нису битније били обухваћени организацијом Kulturbund-a.²⁹⁰

Након ових догађаја југословенски Немци се све више окрећу нацизму, а број чланова Kulturbund-a расте. До 1938. године ова организација је обухватала свега 10%

²⁸⁹ В. Bešlin, „Nemci u Vojvodini 1918-1941“, 215-216; Ј. Mirnić, *nav. delo*, 39-40.

²⁹⁰ Ј. Mirnić, *nav. delo*, 44-46; В. Bešlin, „Nemci u Vojvodini 1918-1941“, 217-218.

Немаца, док је у јесен наредне године тај број износио чак 60%, односно 300.000 људи. Чланови Kulturbund-а су напустили ношење народних ношњи које су показивали из којих крајева Немачке су долазили, и облачили су се истоветно у беле кошуље, прслукe, црне панталоне и чизме високих сара. Улицама су се кретали дисциплиновано и у поворкама, а млади су користили војничке добоше и трубе. Делили су и разни пропагандни материјал који је пристизао из Немачке. Младе су такође одлазили у Немачку како би се на лицу места боље упознали са нацистичком идеологијом. Они су припагирани припајање Војводине Рајху. Поздрављали су се нацистичким поздравом, због чега их је кажњавао судија за прекршаје.²⁹¹

Власти су током целе 1938. године бринуле због све веће нацификације немачке мањине. Стојадиновић је средином те године морао да властима Дунавске бановине препоручи да предузму мере против „турбулентних пронацистичких елемената у држави“, јер су Немци почели да се угледају и организују као њихови сународници у Судетима. Похапшени агитатори су, међутим, били пуштени на интервенцију немачког посланика. Постојао је и страх да Немци шире своје земљопоседе у Војводини захваљујући новчаној помоћи из Рајха. У једном анонимном допису Стојадиновић је упозорен да Војводина „постаје швапска“. Тај страх је довео је до усвајања уредбе о забрани продаје некретнина у пограничном појасу од 50 километара. У фебруару 1938. важење уредбе је проширено и на подручија апелационих судова у Загребу и Новом Саду. Немци су се борили против уредбе, у чему су имали подршку свог посланства у Београду. Међутим, нема доказа та је та помоћ заиста и пристизала, пре свега јер Рајх није располагао са довољно девиза. Такође, бројни колонисти нису успели да у међуратном периоду стану на ноге, а многи су продали своју земљу током економске кризе.²⁹²

Поред хапшења у априлу, изазваних прогласом Фронта јединства, у мају је још 140 југословенских Немаца било ухапшено због изазивања нереда у Војводини, Словенији и Београду. Ухапшено је и 60 студената који су дошли из Рајха да проведу одморе са немачким породицама под оптужбом да су немачки агенти. Фон Херен је протествовао због овога, али су они ипак били протерани из земље. У Панчеву је заплењен лист који је

²⁹¹ B. Bešlin, *Vesnik tragedije*, 65; B. Bešlin, „Nemci u Vojvodini 1918-1941“, 218-219; J. Mirnić, *nav. delo*, 47-48.

²⁹² D. Tešić, *Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji 1935-1939. godine*, Beograd 1994, 310; Z. Janjetović, „O širenju zemljoposeda vojvodanskih Nemaca između dva svetska rata“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1-3 (1998), 101-103, 109-111.

тражио посебна права за немачку мањину. Британском посланику су и Корошец и Стојадиновић рекли да желе да спречи ове активности пре него што оне добију забрињавајуће размере. Југословенске власти су са времена на време конфисковале огромну пропагандну литературу која је стизала или директно из Немачке или преко Немачког саобраћајног бироа у Београду.²⁹³

Стојадиновић је покушао да покрене питање немачке мањине у разговору са немачким послаником, 22. новембра 1938. Нарочито га је забрињавала немачка мањина у Словенији, која је била радикалнија у односу на своје сународнике у другим деловима Краљевине. Фон Херен се током разговора жалио због односа Антона Корошеца према немачкој мањини у Југославији. Жалио се на однос полицијских власти према овој мањини, као и на то што се Немцима не дају пасоши за одлазак у Рајх. Поручио је и да би овакав однос према немачкој мањини могао да изазове велико незадовољство Берлина, које он „за сада још увек успева да стиша“. Стојадиновић је брано Корошеца, али је питао Фон Херена да ли би било могуће да се становништво у пограничној зони Дравске бановине исели. Добио је одговор да је та идеја добра у теорији, али да је у пракси неизводљива јер се ради о градском становништву. Иако је Стојадиновић пред немачким послаником подржавао свог министра, њих двојица су се у току 1938. све више сукобљавали због мера које је Корошец предузимао против немачке мањине, нарочито након аншлуса.²⁹⁴

Југославија је морала да буде блага према немачкој мањини из страха да би то могло погоршати односе са ионако незгодним суседом. Чак и када би локалне власти реаговале, случај би био затворен након интервенције дипломатских представника Рајха. Ово је код других народа, а нарочито Срба будило велику одбојност према Немцима, као и сумње у снагу Југославије као државе. Милан Јовановић Стоимировић је писао како су након Минхенског споразума Мађари дигли главу, а Немци су постали немогући, додајући: „Стојадиновић ће заиста имати велике муке, и то убрзо, јер је бацил грандоманије разорио у немачким мозговима смисао за логику“. Бан Дунавске бановине, Светислав Рајић, упозоравао је да се након Минхенског споразума словенско становништво у Војводини плаши да се и у Југославији не догоди оно што се догодило

²⁹³ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 662, 666.

²⁹⁴ *Aprilski rat I*, 96; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji II*, 666; С. Мићић, *нав. дело*, 138.

Чехословачкој. Бан је предлагао да се ојача српски национални елемент колонизацијом Војводине, а да се мађарска сиротиња пребаци у јужне делове државе.²⁹⁵

О односу према немачкој мањини говорио је са својим румунским колегом и југословенски посланик у Берлину, Александар Цинцар-Марковић. Посланик Брабецијану се почетком јануара распитивао каква је упутства председник владе Стојадиновић дао југословенском посланику у вези односа према Трећем рајху. Цинцар-Марковић је објашњавао како је политика Југославије према Берлину „еластична и обазрива“ јер је Југославија свесна да постоји опасност од тога да Немачка употреби своју мањину како би почела сукоб са Југославијом, исто као што је урадила и у Чехословачкој. Југославији је тешко падала агитација нацистичких агената међу југословенским Немцима, али Краљевина није смела да се успротиви код Берлина да не би прошла као Чехословачка. Како би избегла сукоб са Немачком у ком би била сама (јер зна да јој ни Француска ни Велика Британија неће помоћи) Југославија ће наставити да прави Рајху велике уступке на економском пољу.²⁹⁶

Највећи страх према немачкој мањини су осећали Словенци. Др Кухар, главни уредник *Slovenca* за спољну политику, разговарао је са чехословачким послаником Гирсом још 1937. године како би сазнао на који су се начин у Чехословачкој борили против нацистичке пропаганде уперене према немачкој мањини. Рекао је да су Немци у Словенији присталице нацизма и да „нам је већ посве доста, и то ћемо растерати на радикални начин“. Због страха од Немачке и њене мањине, неколико организација из Птуја је 23. априла писало Стојадиновићу и Корошецу како би изразили своју забринутост због фашистичке пропаганде у Словенији, због чега је тражено да влада хитно предузме мере како би сузбила фашизам. Студенти су у лето 1938. године организовали тзв. радне логоре и посећивали су пограничне делове Словеније како би ојачали националну свест словеначког становништва и како би их охрабрили да се одупру притисцима Немаца да им продају своју земљу.²⁹⁷

Спољнополитички догађаји из 1938. године имали су утицаја и на припаднике мађарске националне мањине. Мађарска мањинска штампа је детаљно пратила догађаје око аншлуса Аустрије. Мађари желели да Аустрија остане независна, али су након

²⁹⁵ М. Јовановић Стоимировић, *нав. дело*, 212; А. Касаš, „Vojvodanska javnost i Minhenski sporazum“, 384.

²⁹⁶ G. Popi, *нав. дело*, 194-195.

²⁹⁷ Lj. Boban, *нав. дело*, 320-321; М. Васић, *нав. дело*, 518-519.

аншлуса, а у време када се криза око Чехословачке већ захуктавала, почели да раде на стварању јединственог мађарског фронта. Леон Деак, адвокат из Сомбора, кренуо је да путује по Војводини како би измирио Мађаре присталице ЈРЗ и оне који су били уз опозицију. У данима чехословачке кризе власти су све више сумњале у Мађаре, бојећи се ширења иредентизма у њиховим редовима. Мађарска је заиста слала иредентистичку пропаганду у Југославију, али је она била тих дана првенствено уперена против Чехословачке, јер се очекивао њен слом. Међутим, у мају је у Будимпешти почео 48. еухаристички католички конгрес. Југословенске Мађаре су њихови сународници по преласку границе поздрављали са: „Живели Мађари! Живела поробљена браћа!“. Југословенски верници су љубили мађарске заставе. Крајем маја су поново кренуле акције да се Мађари окупе у Југославији у јединствени фронт, а узор су им били управо Мађари у Чехословачкој. Страхови југословенских власти нису били умањени ни након Бледског споразума са Мађарском.²⁹⁸

У току септембра, југословенске власти су примећивале да мађарска мањина у Југославији са нестрпљењем очекује да види како ће бити решено национално питање у Чехословачкој. Надали су се и да ће у северном делу Дунавске бановине бити одржан плебисцит који ће им омогућити да се изјасне за припајање Мађарској. Након склапања Минхенског споразума константовано је да је Мађаре у Југославији захватила ревизионистичка грозница. Власти је нарочито бринуло то што су Мађари преко радија могли да чују ревизионистичке говоре из Будимпеште, попут прогласа названог *Ослободићемо се!*. Мађари су ређе плаћали порез и кренули су да купују само код мађарских трговаца. Ширили су гласине да ће границе Велике Мађарске бити обновљене, које су плашиле Србе колонисте, па су они у бесцење продавали земљу. У Будимпешти је 22. септембра одржан велики ревизионистички митинг. На његовом крају је примљена петиција коју су Мађари из Чехословачке и Југославије упутили Чемберлену, кога су молили да се мирним путем обнове границе Велике Мађарске. Забележено је и неколико испада Мађара у данима после Минхенског споразума. Тако је 30. октобра на фудбалској утакмици у Бездану неколико гледалаца узвикивало ревизионистичку паролу „Mindet vissza“ („Све натраг“). У Кули је приликом цензурисања писама нађена умрлица Чехословачке, на којој се налази Словак са ракинутим ланцима који клечи пред излазећим

²⁹⁸ Š. Mesaroš, *Mađari u Vojvodini 1929-1941*, Novi Sad 1989, 156-160.

сунцем. На горњем делу налази круна са натписом „Победа правде“. Југословенске власти су отежавале путовања у Мађарску својим грађанима мађарског порекла, а одбијене су и неке молбе за школовање у тој земљи.²⁹⁹

Власти су се бојале да би Немци и Мађари могли да створе заједнички фронт, што би значило да Југославију чека чехословачка судбина. Ипак, такав фронт је било готово немогуће формирати. Такви покушаји су пропали још двадесетих година. *Deutsches Volksblatt*, најважније новине немачке мањине, писале су антимађрске чланке, жалећи се на мађаризацију коју су власти спроводиле током постојања Аустроугарске. Било је и инцидента између припадника два народа. Тако је у јануару 1938. године пред улазом у просторије месне организације Kulturbund-а у Новом Врбасу писало да је улаз забрањен псима, а неко је руком дописао и Јеврејима и Мађарима. Натпис је уклоњен тек после неколико дана. Овај поступак је изазвао огроман бес мађарске штампе. Могуће је да је у време чехословачке кризе било контаката између ова два народа, али они ипак нису могли да доведу до конкретних резултата.³⁰⁰

Догађаји око Чехословачке су морали изазвати велику пажњу и Чеха и Словака. Председник Словачке матице, бискуп Старка, изјавио је још у јуну 1938. да су Словаци који су живели у Југославији били спремни да се упишу у добровољце за одбрану Чехословачке. Словаци из Југославије су крајем септембра послали своју делегацију у Београд, која је чехословачком посланику саопштила да су они спремни да се боре за Чехословачку „до последњег даха“. Чеси и Словаци из Југославије који су били студенти имали су своје удружење, која се звала Spolok češkoslovenských akademikov (SČSA). Центар овог удружења је била Војводина, али је оно имало своје огранке и у Београду, Загребу, Прагу и Братислави. Организовали су посете београдских студената словачким селима Војводине или Чехословачкој, као и помен чехословачким војницима. Након окончања конференције четири европске силе у Минхену они су у Старој Пазови организовали протестни збор са предавањем, са 700 учесника. Они који су имали чехословачко држављанство испуњавали су своје војне обавезе током мобилизације војске те земље.³⁰¹

²⁹⁹ Исто, 162-165; Z. Janjetović, „O širenju zemljoposeda vojvođanskih Nemaca između dva svetska rata“, 106.

³⁰⁰ Š. Mesaroš, *Mađari u Vojvodini 1929-1941*, Novi Sad 1989, 166-167.

³⁰¹ AJ, 38-33-78, Изјава евангеличкога бискупа Старке, 11.6.1938; AJ, 38-986-1174, Venkov, 30.9.1938; B. Vranešević, „Omladina Vojvodine u borbi protiv fašizma i Minhenskog diktata“, u: *Minhenskiот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, s. 373.

Поред владе, и војска је бринула због утицаја који је Минхенски споразум имао на несловенске мањине у Краљевини. Подстакнут међународним догађајима у Европи, а страхујући од тога да се Југославија може наћи истовремено у рату са Мађарима и Немцима, Главни ђенералштаб од јесени 1938. године ради на јачању војне силе. Организационо одељење Главног ђенералштаба је стога у децембру 1938. поднело начелнику, генералу Симовићу, извештај о мањинама у земљи. Немачка, мађарска и албанска мањина су биле означене као опасне и предложено је да се оне или не користе за попуну борачких јединица или да се шаљу на фронт тамо где нису њихови сународници. Трећа могућност је предвиђала да се припадници националних мањина само делом распореде у борачке и неборачке јединице, а да они који нису мобилисани буду пребачени у унутрашњост земље. Што се тиче официра и подофицира из редова мањина, њима је требало отежати добијање чинова. Предлагано је и да се мањинама одузме право гласа за Народно представништво, како би се одстранио њихов утицај на вођење државне политике.³⁰²

На основу ових информација, генерал Симовић је 27. децембра 1938. писао министру војске и морнарице. Упозоравао је да су Немци на децембарским изборима гласали сложено како би показали „компактност и унутрашњу дисциплину новог јединственог фронта“. Стручњаци послати из Немачке како би организовали ово сложено гласање говорили су својим сународницима да они нису „приступили странци др Стојадиновића као народна мањина водећем народу у држави, но као равноправни народ народу“. Он је процењивао да измирење и уједињење немачке мањине претходи, како се до тада на другим примерима показало, изношењу нових захтева њихове матице пред Југославију. Упозоравао је да не треба заборавити да је немачка експанзија уперена према југоистоку и да те захтеве треба дочекати спреман. Он је скретао пажњу и на немачке туристе који по Словенији шпијунирају и снимају војна и привредна постројења. За Мађаре је писо да нису могли да се помире са стањем након 1918. године, па након Минхенског споразума јачају ревизионистичке тежње и код њих. По мађарским селима је већ кренуло да се говори како се Мађари „неће смирити док не добију предратне границе“. Ова пропаганда је поколебала локално српско становништво, па Симовић пише да:

³⁰² D. Tešić, „Vojska Kraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči Aprilskog rata“, *Istorija 20. veka*, 2 (1996), 77-79.

„простији свет верује да ће Мађарска успети да поново врати тамошње крајеве“. Што се тиче албанске мањине, Симовић упозорава да је и албански национални покрет додатно ојачао након аншлуса и Судетске кризе. Чехословачка криза, прослава деценије постојања Албаније као краљевине и италијански утицај прекинули су незаинтересованост албанске мањине за политичка дешавања. Албанци су се почели надати да може доћи до опште ревизије граница у Европи, што би водило распаду Југославије и њиховом уједињењу са Албанијом. Пропаганда из Албаније, као и она која је вођена преко првака албанске мањине у Југославији, поручивала је да ће албанска влада ускоро уз подршку Немачке и Италије организовати плебисцит за Албанце у Југославији, па је зато потребно да они буду што сложнији и јединственији. По градовима је растурана антијугословенска пропаганда, укључујући и мапе Велике Албаније, а истицане су и албанске заставе по кућама.³⁰³

Чехословачка криза и Минхенски споразум су оставили последице и на држање националних мањина које су живеле у Краљевини. Те последице су се најбоље могле видети у држању несловенских мањина. Немачка мањина је постала јединствена, превазишавши свој унутрашњи сукоб уз помоћ Трећег рајха. Срби, а нарочито Словенци, били су све забринутiji због нацификације ове мањине, која је и иначе била најбројнија и најбоље организована. Са друге стране, Минхенски споразум и Бечка арбитража (којом је Мађарска добила делове Чехословачке), додатно су пробудили наде мађарске мањине да ће се она опет наћи у својој матици и да ће Велика Мађарска бити обновљена. Након Минхенског споразума се активирала и албанска мањина, до тада политички најпасивнија. Како су се све чешће чули захтеви ових мањина за ревизијом граница и њихов повратак матици, југословенске власти су биле врло забринуте. Нарочито су страховале од стварања јединственог мањинског фронта и тога да би Југославију могла задесити чехословачка судбина. Иако такав фронт није створен, тај страх није нестао све до избијања рата и слома Краљевине Југославије.

³⁰³ Исто, 79-81; D. Tešić, *Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji*, 311-312, 323.

Закључак

Током тридесетих година спољна политика Краљевине Југославије је пролазила кроз велике промене. Увидевши да Француска као главна заштитница версајског поретка, слаби, Краљевина је напустила свој дотадашњи ослонац на Париз и окренула се политици неутралности. Настојала је да се држи по страни у свим сукобима великих сила. Овај преокрет у југословенској спољној политици, који је започео још пред крај живота краља Александра, водио је и промени у односима између чланица Мале антанте, а нарочито Чехословачке и Југославије. За разлику од Чехословачке, која је највише страховала од Немачке, Југославија се највише бојала Италије. Југославија је намеравала да искористи супротности у интересима сила осовине на подручију Средње и Југоисточне Европе како би олакшала свој положај. Краљевина је одржавала добре односе и са Римом и са Берлином, а своје савезнице из Мале антанте је саветовала да учине то исто.

Међутим, Чехословачка није могла да постигне дуготрајан споразум са Трећим рајхом, јер је њено уништење било један од спољнополитичких циљева Берлина. Након аншлуса Аустрије, одмах је постало јасно да је Чехословачка следећа. Став југословенске владе према чехословачкој кризи је био одређен чврстом намером Милана Стојадиновића да се држи политике неутралности или „политике одрешених руку“. На његов став у чехословачкој кризи је утицало неколико фактора. Односи између Прага и Београда су се већ дуже време погоршавали, што је била последица Стојадиновићеве спољне политике. Прагу је више одговарала спољнополитичка концепција опозиције, која је желела да се Краљевина и даље наслања на западне демократије и Малу антанту. Због тога је Праг одржавао везе са лидерима опозиције, што Стојадиновићу нимало није било по вољи. Ни југословенски председник владе ни кнез Павле због свог антикомунистичког става нису били задовољни због пакта о пружању помоћи који је Чехословачка склопила са Совјетским Савезом, сматрајући да тај споразум олакшава продор комунизма у Европу. Међутим, најважнији фактор је било то што је Стојадиновић сматрао да је Мала антанта била немоћна да помогне било којој од својих чланица против Немачке. Југословенски председник владе је у више наврата понављао да ће се Југославија држати обавеза које има као чланица Мале антанте, што је заправо значило да ће она бранити Чехословачку само од напада Мађарске, али не и Немачке. Ипак, како су Мађари у својим захтевима на рачун

Прага рачунали на подршку Немачке, све до завршетка Минхенске конференције је било неизвесно да ли ће Југославија бити увучена у рат или не.

Под притиском сила осовине Мађарска је пристала да започне зближење са Југославијом, али су се преговори споро одвијали. Она је била спремна да своју границу са Југославијом призна као коначну у замену за југословенску неутралност у рату који би могао избити због Судетске области. Будимпешта је сматрала да не може да се одупре нападу све три земље Мале антанте. Међутим, Стојадиновић на то није могао да пристане. Иако је по његовом мишљењу Мала антанта испунила највећим делом своју функцију, није желео да се она и званично распадне, јер је још увек била корисна против мађарских претензија. Он је страховао да би мађарска снага и углед међу њеном мањином у Југославији вишеструко порасли уколико би она припојила све територије Чехословачке на које је претендовала (Словачку и Закарпатје). Због тога је он одбијао све покушаје Мађарске да постигне билатерални споразум са Југославијом. Тако је Будимпешта морала да преговара са целом Малом антантом, а резултат тих преговора су били Бледски споразуми. Међутим, они нису отклонили бриге Румуније и Југославије да ће њих две морати да бране Чехословачку од Мађарске. Иако су обе земље биле обавезне да то учине, оне су желеле да те обавезе избегну. Због тога су се Букурешт и Београд редовно консултовали око тога какав став треба да заузму, сложивши се да би улазак у рат значио заједничку катастрофу. Стојадиновић је на крају био спреман и да посредује између Прага и Будимпеште, али само ако би мађарска своје захтеве ограничила на територије које су биле већински насељене њеним становништвом.

Стојадиновићу је било јасно да Југославија не може да одбрани Чехословачку, јер би се у том случају њена војска нашла између Немачке и Мађарске, док би границе Краљевине остале небрањене. Такође, знао је да југословенска војска није била нимало припремљена за рат. Због тога је Краљевина настојала да своју политику усклади са Италијом, надајући се да ће ова земља успети да утиче на Будимпешту да у случају евентуалног избијања рата остане по страни. То је био главни разлог због ког се Стојадиновић прво састао са грофом Ђаном у Венецији, а потом наставио да се преко југословенског посланика у Риму консултује са грофом око става који треба заузети према немачким претензијама. Обе земље су страховале да би Немачка могла у наредном периоду да се окрене експанзији ка јадранској обали. Италија је зато настојала да

Југославију веже чврсто за себе, како би она постала део тзв. хоризонталне осовине (заједно са Мађарском, Пољском и Румунијом), која би послужила као брана немачком продору. Југославији је користила ово неповерење између Берлина и Рима, али је Немачка толико ојачала након аншлуса и Минхенског споразума да ова политика лавирања више није била могућа.

Након што је криза око Судетске области била окончана мирним путем, потписивањем Минхенског споразума, југословенска влада и њен председник су осетили олакшање што је рат био избегнут. Упркос томе, било им је јасно да је положај Краљевине знатно тежи него што је био на почетку 1938. године. Након Минхенског споразума Мала антанта је *de facto* престала да постоји, што је значило да Југославија више нема никакву заштиту наспрам мађарског ревизионизма. С друге стране, Минхенски споразум је допринео оживљавању наде у Бугарској да ће и други мировни уговори бити измењени, односно да ће територије које су припале Југославији након Великог рата бити враћене Бугарској. Иако је Балканска антанта и даље постојала, као главна заштита Краљевини наспрам Бугарске, и овај савез је био у кризи. Југословенско приближавање Италији је изазивало велико подозрење Грчке и Турске. Међутим, Југославију је највише бринула Немачка, која је означена као главни непријатељ у евентуалном рату још у пролеће 1938, након извршеног аншлуса. Припајањем Аустрије, а потом и Судетске области (као дела Чехословачке који је имао најразвијеније трговинске односе са остатком Мале антанте), Трећи рајх је Југославију још више везао за себе у економском погледу. На ову земљу је након ових догађаја отпадало око 40% југословенске спољне трговине, а Рајх је имао намеру да тај проценат додатно повећа. Краљевина је нарочито страховала због војне моћи Немачке, која је додатно увећана након што је она заузела прво Судетску област, а потом и остатак Чехословачке. Због тога је започет рад на опремању војске и утврђивању границе наспрам Немачке и Италије, али због недостатка средстава овај посао није био завршен до почетка Априлског рата 1941. године.

Стојадиновић и његова влада ове бриге наравно нису износили у јавност. Председник владе је намеравао да искористи Минхенски споразум у предизборној кампањи као доказ да је његова спољна политика била исправна, упркос томе што није наилазила на одобравање код великог дела народа. Он је био уверен да ће му спољна политика донети победу на изборима, па су он и други чланови владе током предизборне

кампање у више наврата имали само речи хвале за став који је Краљевина заузела током чехословачке кризе. У Стојадиновићеву победу након склапања Минхенског споразума били су уверени и гроф Ђано и немачки посланик Виктор фон Херен, сматрајући да је Минхенски споразум поништио све аргументе које је опозиција користила против Стојадиновића. Међутим, резултати избора су влади донели непријатно изненађење. Минхенски споразум је на народ утицао на потпуно супротан начин од оног који је влада очекивала. Уместо да га убеди у исправност југословенске спољне политике, судбина Чехословачке је код народа изазвала још већи страх од Немачке. Почело се ширити уверење да је и Краљевина у опасности, као и да се она претвара у вазала Берлина и Рима, за шта је кривица највише пребацивана на Стојадиновића. Иако се не може рећи да је Минхенски споразум главни разлог за пад Стојадиновићеве владе, извесно је да је непопуларност његове спољне политике била један од узрока његовог лошег резултата на децембарским изборима, што је свакако допринело паду владе у фебруару 1939. године.

Југословенска грађанска опозиција је користила све већи отпор према Стојадиновићевој спољној политици како би ојачала своје позиције у народу и дошла на власт. Због тога су ове странке током целе чехословачке кризе критиковале држање Југославије према Чехословачкој и позивале су на повратак Краљевине оној спољној политици коју је она водила још од свог настанка. Велики део политичара из ових странака је заиста имао симпатије према Чехословачкој, а током ове кризе они су наставили да одржавају везе са овом земљом. Међутим, жеља да у Југославији дође до смене власти је била главни мотив због којих су ове странке пружале подршку Прагу. Током предизборне кампање су у више наврата осуђивале спољну политику владе, називајући је издајничком, рачунајући да ће на тај начин придобити већи број гласова.

Хрватска сељачка странке је, поред смене власти, желела и да се хрватско питање реши што пре. Заправо, и влада и опозиционе странке су страховале да би отварање прво судетског, а потом и словачког питања, могло утицати на хрватско питање, односно да би велике силе могле искористити хрватско незадовољство како би срушиле Југославију изнутра. Мачек је током 1938. године одржавао везе са неколико држава. Западним демократијама и Чехословачкој је говорио о симпатијама које хрватски народ има према њима, као и о свом чврстом уверењу да ће оне надјачати фашистичке силе. Уверавао их је да Хрвати желе аутономију у оквиру Југославије, знајући да ове земље подржавају

опстанак Краљевине. Указивао је на то да је након аншлуса хрватски народ имао кључну улогу у заустављању даље немачке експанзије. Са друге стране, Мачек је одржавао и контакте са Италијом, покушавајући да искористи њен страх од евентуалног немачког продора на Јадран како би обезбедио подршку те земље за стварање или независне хрватске државе или за добијање аутономије унутар Краљевине. Након Минхенског споразума ХСС је појачао и контакте са Немачком, упркос страха од ње о ком је Мачек говорио представницима западних демократија, свестан тога да утицај ове земље у Средњој и Југоисточној Европи више није могуће игнорисати. Међутим, Мачеку у овом периоду није пошло за руком да добије подршку било које од великих сила. Тада је и западним демократијама и фашистичким силама још увек више одговарало да Југославија буде јака и јединствена, уместо да се подржи њено слабљење издвајањем хрватских крајева. У сваком случају, став ХСС-а према Минхенском споразуму је био у великој мери одређен жељом ове странке да се убрза решавање хрватског питања.

Нешто другачији став према судбини Чехословачке имао је Димитрије Љотић. Иако је оптуживан да га судбина ове земље није интересовала и да је прижељкивао јачање Немачке, његов однос према овом питању је био нешто сложенији. Он је заправо саосећао са Чехословачком, сматрајући да њу и Југославију повезује словенска солидарност. Та солидарност је била разлог због ког би Краљевина требало да помогне Прагу, али је при доношењу одлуке о пружању помоћи Југославија морала да узме у обзир и стварни однос снага. По његовом мишљењу, Југославија је могла да се супротстави Немачкој, али није смела да се упушта у ратни сукоб против и Немачке и Италије, јер би таква одлука значила катастрофу. Овде се његов став приближава ставу који је имала југословенска влада. Љотић је до самог склапања Минхенског споразма био уверен да ће рат избити, а када је споразум склопљен чудио се како су Британија и Француска одбиле Хитлеров меморандум из Годесберга, а пристале су на знатно веће захтеве у Минхену. Међутим, на Љотићев став према чехословачкој кризи утицали су и његов антисемитизам и антикомунизам. Знао је да су Хитлерови спољнополитички циљеви такви да ће неминовно изазвати рат у Европи, али је као главне кривце за рат означио Јевреје и Совјетски Савез. Они су по његовом мишљењу прижељкивали рат како би изазвали светску револуцију, која би омогућила Јеврејима да завладају светом. Због тога је он оштро критиковао Совјетски Савез због изјава његових државника да су желе да пруже помоћ Прагу, оптужујући их да они сами

не желе рат (јер нису за њега спремни), али да желе да он избије како би се комунизам проширио по Европи.

Став Комунистичке партије Југославије према судбини Чехословачке је био одређен њеним радом на стварању народног фронта, који је започео још 1935. године, након VII конгреса Коминтерне. Циљ народног фронта је био да окупи све демократске и антифашистичке снаге како би се зауставила фашистичка опасност. Отуда је КПЈ променила свој став према Малој антанти, коју је до тада сматрала средством за очување версајског поретка. У време чехословачке кризе КПЈ је Малу антанту видела као средство за очување мира, а Стојадиновићеву владу је критиковала због тога што је овом савезу придавала све мањи значај. Аншлус Аустрије и Минхенски споразум су дали повода ЦК КПЈ да у више наврата осуди владину спољну политику. Стојадиновић је оптуживан да је својом издајничком политиком директно угрозио опстанак Југославије, која је након нестанка Аустрије и Чехословачке имала да постане следећа немачка жртва. Иако је КПЈ била у илегалу, њени чланови су узимали учешћа у манифестацијама подршке Чехословачкој. Међутим, тешко је доказати да су позиви ове партије били главни разлог због којих су такве манифестације уопште и биле организоване и због којих су се многи пријавили као добровољци за одбрану Чехословачке.

Став југословенске опозиције према Чехословачкој је био много ближи ставу народа, што је показао и резултат децембарских избора. Непопуларност спољне политике Милана Стојадиновића је нарочито порасла након склапања споразума са Италијом, марта 1937. године. Током посета страних државника су у више наврата организоване демонстрације на којима је тражен поновни ослонац Југославије на Француску и Велику Британију, као и очување Мале антанте. Поред овога, приближавање Југославије Немачкој и Италији је било непопуларно и због одбојности коју је добар део народа осећао према фашизму и нацизму. Такође, постојао је и страх који је већина народа осећала од Немачке. Аншлус, а потом и припајање Судетске области су овај страх само увећали. Веровало се да би Немачка могла да се у будућности окрене против Југославије, односно да би Краљевина могла да буде њена следећа жртва. Овај страх је у великој мери био изражен у Словенији, где је немачка мањина све чешће позивала на припајање овог дела Југославије Трећем рајху. Милан Стојадиновић и његова влада су у очима народа били означени као главни кривци за овакав развој догађаја.

Поред страха од Немачке, подршка коју је велики део народа пружао Чехословачкој је била и последица великих симпатија које су постојале према тој земљи. Чехословачка је готово две деценије била савезница Југославије у оквиру Мале антанте, а поред тога је била и словенска земља. У овој држави су многи у Југославији видели и узор на који би Краљевина требало да се угледа. Зато не треба да чуди што је организовано толико манифестација на којима је пружана подршка Прагу против немачких захтева. Неколико хиљада људи се пријавило у добровољце како би помогли одбрану братске, словенске земље. У старијој литератури стоји да је број ових добровољаца износио између 60 и чак 100 хиљада, али је то тешко потврдити. У сваком случају, пријављивање југословенских грађана у добровољце је било одраз наклоности према овој Чехословачкој.

За разлику од већинских, словенских народа, несловенске националне мањине су поздравиле Минхенски споразум. Најбројнија од њих је била немачка национална мањина. Након ширења Трећег рајха током 1938. године на рачун Аустрије и Чехословачке, Немци у Југославији су се у још већој мери окренули нацистичкој идеологији. То је нарочито био случај са млађим припадницима ове мањине. Надали су се да ће се и они ускоро наћи у саставу Рајха. Након Минхенског споразума Немачка је утицала на отклањање сукоба међу југословенским Немцима, чиме су они у потпуности потпали под утицај своје матице. Југославија је била забринута због оваквог развоја догађаја, али није смела да предузме никакве ефикасније мере због страха да би то могло изазвати бес Берлина. Поред немачке мањине, и мађарска и албанска мањина су све гласније прижељкивале распад Југославије у корист настанка увећане мађарске и албанске државе. Поред оваквог држања мањина, Краљевину је слабио и раздор који је постојао између већинских народа, пре свега Срба и Хрвата. Решавање хрватског питања је стога постало главна брига владајућих кругова. Међутим, судбина Краљевине Југославије у Априлском рату 1941. је показала да ове тешкоће нису биле отклоњене.

Извори и литература

Необјављени извори

Архив Југославије:

- Фонд Збирка Милана Стојадиновића (37)
- Фонд Централног пресбиороа Краљевине Југославије (38)
- Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334)

Објављени извори

Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata I, Beograd 1969.

Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938, knjiga II (1931-1938), пр. Ž. Avramovski, Beograd-Zagreb 1986.

Grof G. Ciano, *Dnevnik 1937-1938*, Zagreb 1954.

Documents on German Foreign Policy, Series D, Volume II, Germany and Czecho-slovakia (1937-1938), London 1950.

Documents on German Foreign Policy, Series D, Volume IV, The Aftermath of Munich (October 1938- March 1939), Washington 1951.

Documents on German Foreign Policy, Series D, Volume V, Poland; the Balkans; Latin America; the Smaller Powers (June 1937- March 1939), Washington 1953.

Летопис Српске православне парохије у Цељу, написан 1937. године, пр. Б. Цвефлер и др., Београд-Цеље 2009-2010.

Љотић, Д., *Сабрана дела. Књига III (1937-1938)*, Београд 2003.

Tajni arhivi grofa Čana (1936-1942), Zagreb 1952.

Мемоарски извори

Јовановић, Д., *Политичке успомене*, књ. 4–5, Београд 1997.

Јовановић Стоимировић, М., *Дневник 1936-1941*, Нови Сад 2000.

Маџек, В., *Метоари*, Zagreb 1992.

Ribar, I., *Politički zapisi III*, Zagreb 1951.

Stojadinović, M., *Ni rat ni pakt*, Buenos Aires 1963.

Чолаковић, Р., *Казивање о једном покољењу. Књига 3*, Сарајево 1972.

Срњански, М., *Embahade I-III*, Београд 1984.

Дневна штампа

Време, 1938. година

Политика, 1938. година

Правда, 1938. година

Периодика

Nova Evropa, Zagreb

Преглед, Сарајево

Српски књижевни гласник, Београд

Литература

Avramovski, Ž., *Balkanska antanta (1934-1940)*, Београд 1986.

Avramovski, Ž., „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata“, *Istorija XX veka. Zbornik radova II*, Београд 1961.

Bešlin, B., *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini (1933-1941)*, Novi Sad – Sremski Karlovci 2001.

Bešlin, B., „Nemci u Vojvodini 1918-1941“, *Tokovi istorije*, 1-4 (1999), s. 207-239.

Biber, D., „Britanci o Stojadinoviću i Minhenu“, u: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, с. 341-364.

Biber, D., „O padu Stojadinovićeve vlade“, u: *Istorija XX veka: zbornik radova VIII*, Београд 1966, с. 5-71.

Boban, Lj., *Maček i politika Hrvatske seljačke stanke 1928-1941: iz povijesti hrvatskog pitanja I*, Zagreb 1974.

Војовић, Ј. Р., „Одјек Минхенског споразума у српској штампи“, у: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, с. 153-172.

Ванку, М., „Дипломатија Југославије и Румуније уочи Минхена 1938.“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 38 (1988), с. 39-60.

Vanku, M., *Mala antanta 1920-1938*, Titovo Užice 1969.

Vasić, M., *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929-1941. godine*, Beograd 1977.

Ванку, М., „Балкански споразум према Малој антанти уочи Минхена“, *Зборник за историју*, 21 (1980), с. 153-157.

Vinaver, V., *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata: da li je Jugoslavija bila francuski satelit*, Beograd 1985.

Винавер, В., „Југословенска влада и политика несупротстављања нацистичком разбијању Чехословачке“, у: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, с. 257-282.

Vinaver, V., „Komunistička partija Jugoslavije i Mala antanta“, *Istorijski časopis*, knj. XVIII (1971), s. 521-551.

Volkov, V.K., *Minhenski sporazum i balkanske zemlje*, Beograd 1987.

Vranešević, B., „Omladina Vojvodine u borbi protiv fašizma i Minhenskog diktata“, у: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, s. 379-389.

Gašić, R., „Beogradska politička i vojna elita u svetlu nemačkih i britanskih izvora pred Drugi svetski rat“, *Istorija 20. veka*, 1 (2006), s. 63-80.

Gligorijević, B., „Profašističke snage u Jugoslaviji i sudbina Čehoslovačke“, у: *Československo a Jugoslávie od roku 1929 do rozpadu buržoazních společenských, politických a ekonomických systémů*, Praha 1983, s. 334-343.

Дамјановић, М., *Напредни покрет студената Београдског универзитета. Књига друга*, Београд 1974.

Deak, L., „Čehoslovačko-jugoslavenski odnosi 1935-1939.“, у: *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti*, br. 10 (1980), s. 111-207.

Deak, L., „Československo-juhoslovanske vztahy v čase Mníchova“, u: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, s. 75-97.

Janjetović, Z., „Dimitrije Ljotić and World War II“, *Istorija 20. veka*, 1 (2018), s. 93-118.

Janjetović, Z., „O nacifikaciji vojvođanskih Švaba“, *Tokovi istorije*, 1-4 (1999), s. 240-260.

Janjetović Z., „O širenju zemljoposeda vojvođanskih Nemaca između dva svetska rata“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1-3 (1998), s. 101-112.

Kasaš, A., „Vojvođanska javnost i Minhenski sporazum“, u: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, s. 379-389.

Krizman, B., *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941: diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1975.

Leksikon pisaca Jugoslavije III, ur. Živojin Boškov, Novi Sad 1987.

Лукач, Д., „Место и улога Судетских Немаца у слабљењу Чехословачке републике“, у: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, с. 283-303.

Lukač, D., *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Drugi deo 1937-1941*, Beograd 1982.

Mesaroš, Š., *Mađari u Vojvodini 1929-1941*, Novi Sad 1989.

Milosavljević, P., „O nekim aspektima delatnosti KPJ u periodu Minhenske krize“, u: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, s. 327-340.

Mirnić, J., *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Novi Sad 1974.

Митровић, А., *Време нетрпеливих: политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, Подгорица 1998.

Mitrović, A., M. Radević, Đ. Stanković, Đ.P. Jovanović, *Studenti Beogradskog univerziteta 1838-1941. Hronologija političkog života*, Beograd 1971.

Мићић, С., *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*, Београд 2010.

Newman, M., „The Origins of Munich: British Policy in Danubian Europe 1933-1937“, *The Historical Journal*, volume 21, issue 2 (1978), pp. 371-386.

Nedimović, U., „Podrška narodnofrontovskih snaga u Bosni i Hercegovini Čehoslovačkoj republici (1937-1938)“, u: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, s. 173-189.

- Popi, G., *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918-1941*, Beograd 1984.
- Попов, Ч., *Од Версаја до Данцига*, Београд 1995.
- Поповић, Н., *Јевреји у Србији 1918-1941*, Београд 1997.
- Radić, R., „Srpska pravoslavna crkva i pravosavlje u Čehoslovačkoj“, *Tokovi istorije*, 1-2 (1997), s. 93-120.
- Радојевић, М., *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд 1994.
- Ристовић, М., *У потрази за уточиштем: југословенски Јевреји у бекству од Холокауста 1941-1945*, Београд 1998.
- Selinić S., *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945-1955*, Beograd 2010.
- Симић, Б., *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд 2007.
- Сладек, З., *Мала антанта 1919-1938: њене привредне, политичке и војне компоненте*, Београд 2019.
- Sovilj, M., *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939-1941: od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie*, Praha 2016.
- Stojkov, T., „Društveno-političke prilike u Jugoslaviji u vreme Minhenskog sporazuma“, u: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, s. 11-21.
- Stojkov, T., „Rezultati parlamentarnih izbora u Jugoslaviji kao izraz političkog raspoloženja biračkog tela (1931, 1935, 1938)“, *Zbornik za istoriju*, br. 26 (1982), s. 212-225.
- Stojkov, T., „Čehoslovačko-francuska aktivnost protiv M. Stojadinovića (1936-1938)“, *Časopis za suvremenu povjest*, br. 11, sv. 1 (1979), s. 41-66.
- Tešić, D., „Vojska Kraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči Aprilskog rata“, *Istorija 20. veka*, 2 (1996), s. 75-91.
- Tešić, D., *Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji 1935-1939. godine*, Beograd 1994.
- Фиданова, С., „Прогресивните сили во Македонија во времето на Минхенската спогодба“, u: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, с. 99-113.
- Filipič, F., „Češkoslovaška kriza in Slovenci“, u: *Минхенскиот договорот и југословенските и чехословачките народи*, Скопје 1980, s. 115-151.
- Ноптнер Ј., *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka 1972.

Calvocoressi, P., Wint, G., *Total war: causes and courses of the Second World War*, New York 1972.

Chrobák, T., „Jugoslávská opozice a Československo 1935-1938“, *Slovanský přehled: Review for Central and Southeastern European History*, br. 85, sv. 3 (1999), s. 265-291.

Čutková, M., „Několik poznámek o boji jugoslávského lidu proti Mnichovu v roce 1938“, u: *Československo a Juhoslávia: z dejín československo-juhoslovanských vzťahov*, Bratislava 1968, s. 341-345.